

Внаслідок другого ходу ПРИГОДА НА МАНЕВРАХ
маневрів „червоні“ від-
ступали за річку, умовно
зірвавши за собою мости.

(Із записок репортера)

О. ДЕМЧУК

„Сині“, після певного загального перепочинку на вихідні позиціях, мали наступати далі, через річку.

В третьому ході маневрів я вирішив бути при „синіх“. Бій „синіх“ за переправу через річку — так, це матеріял!

Одбій дали на перерву о дванадцятій годині дня, о третій годині пополудні я послав спішною поштою пакета до редакції — великого нарису про другий хід маневрів, і телеграфно — інтерв'ю з командувачем маневрів.

Тепер я поспішав до польового штабу „синіх“, що стояв у селі, а село — по той бік річки, на горбку.

Не по-вересневому пекло сонце. Хотілось і собі шубовснути в річку, розтворитись незнаним серед червоних спижових червоноармійських тіл, що підіймали догори річку, та...

„Справжній репортер, якщо він репортер-мистець, а не професіонал, при роботі не знає жадної спокуси“ — згадав я виробленого власною практикою афоризма й пішов на село.

В штабі „синіх“ щойно скінчилась нарада командування від компроти й вище про майбутній наступ, і це було, як не гадалось; до речі — довідаюсь про всі орієнтовні плани наперед, і таким способом моє завдання бути при найцікавіших моментах маневрів, у найцікавіших місцях полегшується на багато.

Начальник штабу „синіх“ збирався десь їхати — біля хати стояв готовий автомобіль, але, коли довідався, що інтерв'ю хоче взяти кореспондент „Радянської України“, прийняв мене охоче й навіть привітно.

Виявилося — в штабі вже були столичні газети з описами першого ходу маневрів, у тім числі й „Радянська Україна“ з моїм великим нарисом, що я

його ще сам не бачив. Цей нарис немов би найбільше вподобався начштабу, бо, „хоч його написано досить художньо“, за словами начштабу, але не менш правдиво, з повним знанням усіх обставин бою.

— Ми, військові люди, знаєте, мало кохаємось у всіх отих поезах, ми любимо точність звіту й рапорту, — казав далі начштабу, — а от деякі з кореспондентів до того переплутали своїми поезами дійсний стан речей першого бою, що не добереш, що вони хотіли сказати. От ви самі подивіться! — кинув мені цілу паку газет, розгорнутих на сторінках про маневри.

Як люблять висловлюватись письменники, жаден мускул на моєму обличчі не показав того, як мені приємно чути похвалу в даному разі — саме в такому разі — з уст військового фахівця.

Похвала і, навіть більше, слава, скажу, не перебільшуючи, мене тепер не обходила, я до неї звик, знав, наприклад, із листів до редакції, коли іноді на якийсь довший час замовкав на сторінках газети, що читачі питають, де дівся Осип Хозар, що без нарисів і фейлетонів Осипа Хозара і газета як треба не читається.

Щоб дійти такого визнання від читачів, щоб з невідомого Йосипа Козаренка, висуванця з сількорів на роботу в центральній газеті, зробитись за два роки Осипом Хозаром, треба було працювати. І я працював, як скарбовий віл. За цей час я не знав спину: ні перед бризками розплавленого в чанах заліза, ні перед найглибшою глибиною шахти, ні перед найглухішими нетрями села.

Військового життя досі майже не торкався, не знав його і через те більш, як де, боявся наплутати і тому більш, як де, працював на маневрах.

Перша практика вийшла вдалою.

Ловлячи кожну можливість, я попросив начштабу, що вже ступив до дверей, на ходу зазнайомити мене з гаданими планами до третього ходу, наголошуючи на те, що я цей хід хочу пройти з „синіми“.

— А ви, не шпiон „червоних“? — засмiявся начштабу. — Знаєте, що? — зупинився на коротку хвилину, — я страшенно спiшу в штаб керiвництва, уже п'ять разiв дзвонили... не снiдав i не обiдав сьогодні... Можу вам запропонувати одно: сiдайте з мною на машину, i ми з вами по дорозi побалакаємо.

— З охотою, хоч я теж не снiдав i не обiдав, — довелось оджартуватись.

— До речi, може, там що перекусимо.

— I не спав.

— Еге, та ви, бачу, на вiйськовому станi?

Машина рушила, на селi тихо, а як виїхали за село — на всю швидкiсть. Штаб керiвництва стояв у мiстечку за сiм кiлометрiв.

Почало смеркати. На небi повитикались першi зорi, землю, будинки, дерева обполоскала рясна осiння роса. Гамiрливе вдень село тепер притихло — нi розмов, нi гармошок, зi штабу останнi слова наказу про виступ.

Величезна лава „синiх“, як одна людина, причаїла дух: ярами й улоговинами, нагинцi й повзучи, маскуючись кожним деревом, кожним кущаком, суне вона туди, звiдки тягне прохолодою води, до рiчки. Отак зверху глянеш, здається — суне безпорядна маса, — тiльки здається, бо тут кожна людина, як заведений механiзм годинника, знає свою ходу, своє мiсце.

— Трах-тах-тах!

Десь наздрили несподiвано розвiдачi на розвiдачiв, хтось намацує замаскованого ворога.

В напiвтемрявi, навмання, освiтлюючи бльокнота скрадьки електролiхтарем, я проте фiксував свої вражiння.

От серед достиглої тишi частiше почали спалахувати вогники, густiше здiйматись трiскотнява рушниць.

I враз — заревли десятки гармат, здригнулись земля, повітря, лiс. Це зустрічають ворога „червонi“.

На місце, де мали переходити „сині“, вони кинули всі свої головні сили,— писав далі на підставі зауваження комбата,— вони обілляли річку й усі можливі місця переправи пекельним вогнем,— це я бачив сам.

„Сині“ зупинились, нашвидкоруч окопавшись. Не могло бути й мови, щоб без жадного прикриття перейти річку. Треба ворогові запустити в очі дим, щоб він нічого не бачив, треба пустити димову завісу.

Тут уже в моїх записах була одна проза, та ніколи думати над окресленням вражінь — аби головне, подробиці потім.

З полкової школи вийшло двоє курсантів,— писав далі.

— Ми пустимо димову завісу! — твердо запропонували вони.

— Гайда! — вислухавши коротке пояснення, категорично погодився командувач цього участку фронту, комбат.

Ночвами, звичайними ночвами, що в них селянки оджимають хуста, вони перепливали на той берег: ні хляпу води, ні іншої найменшої позначки від перепливу не залишили.

А над головами басили гармати й не вгавали кулемети.

Ага! Мов свічечка заблудла темної ночі, далеко замигав огник, другий... о, як швидко спалахують!

Що це?

— Димова завіса! Завіса! — шепочуть із ряду в ряд.

Як перед громовицею з невеличкого білого пухирчика розростається чорна хмара, так росла, клубочучись, стіна диму — все вище й ширше.

В тій хвилі, наче з-під землі, вирости сапери з готовими містками, що їх вони бігом несли на руках.

Три містки лягло поперек річки.

— Перша сотня, вперед! — скомандував комбат.

Це було останнє, що того вечера я вніс до бльокноту.

Доти я намагався бути поблизу комбата, як командувача головного батальйону, щоб чути всі його розпорядження, бачити всі виверти з того чи з того стану. Допіру стало за комбатом не вслідити, не збігати.

Сотня за сотнею, невидимо для „червоних“, переходили „сині“, і я, замішавшись не знати в якій сотні, бігом пустився на переправу.

Це неправдоподібно, але це так: гуркіт гармат, цокіт кулеметів, що міріадами лун одгукувались у лісі — запалювали, підіймали мене, я забув, що я сторонній спостерігач, що я безсторонній цінувач обставини, — здавалось, сам я учасник наступу.

Я був на другому березі, коли з боку „червоних“ звилось десяток ракет, що освітили всю місцевість, як удень, і разом з усіма, що перейшли на той бік, припав до землі й сунувся далі плавом. А коли передові частини знялись і побігли, побіг і я, не дивлячись під ноги, тільки б не стукнутись головою об дерево — пантрував уперед.

І тоді й сталось: в одну мить свідомости пронеслось мені в голові, що ноги загубили землю, в другу мить почув, як стукнувся правою ногою об щось тверде, і в третю мить схопився за коліно й застогнав од страшного болю.

Уже лежачи на ліжку в селянській хаті, я довідався про наслідки третього ходу маневрів. За першою стіною „синіх“ пішла друга, але перша так напористо тиснула ворога, що він марно силкувався затриматись на своїх позиціях. А тут несподівано для „червоних“ школа старшин прорвалась там, де найменше можна було чекати небезпеки. І „червоні“ змушені були відступити й котились яких п'ять кілометрів до найближчого села, де сурми засурмили одбій.

Так розказував помкомроти третього батальйону, що його заходами мене витягнули з яру. Помкомроти біг із своєю частиною в останній лаві, коли, власне, вже й не треба було бігти, і враз почув якийсь стогін день унизу, наче в ямі. В нього теж був електричний ліхтарик, і, пустивши промінь світла перед себе, побачив у невеличкому яркові мене в той момент, коли я корчився від болю. Недовго роздумуючи, зараз же дав розпорядження двом воякам із своєї частини розстелити шинелю й віднести мене назад, до медичного пункту, а сам побіг уперед.

— Звичайно, — пояснив свій вчинок помкомроти, — підчас війни я не був би таким чулим, не зупинився б, але тепер... це ж тільки маневри.

— І добре зробив, — сказав полковий лікар, що саме перев'язував мені ногу, — вночі, та ще й у лісі, не так легко знайти, хоч ми йшли слідом за частинами. А хто знає, що сталося би з товаришем до ранку, його й так принесли до нас непритомного.

Удар об камінь прийшовся на кістку нижче коліної чашки, і, хоч нога тепер обпухла, як колода, і поворухнути нею — разючий біль, проте небезпечного нічого не було.

— За три дні — найдалі, — казав лікар, — усе зійде, як з гуски вода.

— Будьте певні! — махав надійно рукою на мій, безперечно, скривлений вираз обличчя. — Ми її змажемо такою мастю, що за три дні будете танцювати на цій нозі гопака. Мазь практична. Тільки доведеться дотримуватись суворого режимчика — лежати лежнем і бути під лікарським доглядом.

Аж усередині боліло від такого режимчика, але, хоч-не-хоч, доводилось коритись. Тим більш було сутужно, що й лікар, і помкомроти пішли, залишивши мене самого лежати в хаті. Правда, без кінця приходив до хати курити господар і вступав кожен раз у довгі розмови, господиня година в годину припрошувала їсти, ганяли то знадвору то надвір діти.

Лежачи, написав нариса про третій хід маневрів з допискою до редактора, через що мушу на кілька день затриматись, відіслав військовою поштою.

Проте і після цього день ішов надто повільно. Тільки й розривку було, що з вулиці долітали голосні розмови, сміх, безупинно на колодках рипіжала гармошка, і, кільки можна було бачити крізь засіджене мухами вікно, червоноармійці танцювали з сільськими дівчатами і дрібненької польки.

Пополудні навідався помлікаря, що був балакучий, як і лікар, і теж говорив за швидке одужання, ніби навіть і тепер стан ноги на багато кращий, ніж був уранці. Переказав, що сам лікар зможе одвідати хіба ввечері, бо на медичний пункт, як почули, що дається даремні поради й ліки, привернула сила селян і ще йдуть.

По тому прийшов помкомроти, весь наче наелектризований, і розказав про небачене єднання села з армією.

— Не перекажеш того, що робиться, треба бачити самому! — не міг устояти на одному місці, бігав по хаті — Полкова редколегія готувала на одному подвір'ї стінну газету. Приходить сусідка, стара селянка, вдова, розпитала, що це роблять. — „Пропечатуйте, — каже, — свого командира“. — За що? „Поставили салдатів до всіх моїх сусідів, а мене проминули. Як у мене гірша хата, то вже нічого не варта? То це так тепер бідні в моді?.. Га?“ — Просто тобі в контр-революції обвинувачує. Довелось задовольнити бажання.

І, повідомивши, що виступатимуть в четвертий і останній похід опівночі, зірвався, побіг знов.

Тільки репортер, справжній репортер, зрозуміє моє самопочуття після оповідання помкомроти.

Над вечір прийшов лікар, привів з собою голову й секретаря сільради, щоб віддати „хворого“ на їхню опіку, а вони взавтра вранці щоб одвезли мене до районної лікарні. Тимчасом коли оглянув „хворого“,

то побачив таке покращання, якого ніяк не сподівався,—нога помітно стухла, тільки ще боліла. Діагноза була така, що тепер лікування може йти без лікаря, але ще з деньок доведеться не вставати,—так краще. Везти ж до районної лікарні тепер нема ніякої радії, бо коли ще два рази добре змастити ногу тією мастю, що він дав, то взавтра ввечері й найпізніше позавтрім рано сміливо можна ходити. Все рівно мені четвертого ходу маневрів уже не побачити,—краще день перележати, а там зовсім устати здоровим і їхати до своєї столиці. Проте, безперечно, не зашкодило б припоручити мене комусь із тямущих хоч трохи в медицині людей, якщо на селі такі є, скажімо, вчителі, чи що, хто б міг краще доглянути, вміло перев'язати ногу і загалом бути при мені на всякий випадок.

— Жадного вчителя ще нема,—сказав секретар сільради.

— І нікого на селі не знайдеться з інтелігенції.

— А знаєш що? — голова вдався до секретаря,—чи не припоручити їх Федосисі?

— Я й забув. Ну-даа!

— Що то за Федосиха? — спитав лікар.

— Одна тут жінка... селянка,—голова глянув якось особливо на секретаря,—вона ці штуки вміє робити.

— Не знахурка часом?

— Ні, ні... В нас таких не водиться.

— А де вона, ваша Федосиха, давайте її сюди,—нетерпеливився лікар.

— Я думаю, буде краще просто помістити їх там на квартиру,—порадив секретар,—не треба їй ходити сюди, крім того, там двоє дітей, не надокучатимуть, як тут.

— Ваша правда,—погодився лікар.

Я тільки слухав і мовчав, цілком оддаючись на волю опікунів. З одного боку, я почував себе немов ніяково, що стороннім людям доводиться за мене

турбуватись, з другого — мені було навіть приємно, що за мене клопочуться.

Іноді наводить на людину таке, надто при великій утомі чи хворобі, що хочеться позбутись своїх думок, енергії, руху, віддати всього себе іншим, — хай за тебе думають, ходять, клопочуться. Якщо то рідня — почувати насолоду родинного чуття, якщо чужі — почувати людяність людського колективу.

Одначе людяність нових господарів була не така, як про неї я щойно склав уявлення. Моє вселення до них вони сприйняли стримано і мовчки. Господар навіть зараз же вийшов із хати. Але що мій настрій був досить розріджений, то я тому надавав найменшого значіння. Стерпиться — злюбиться. Хотілось думати, що то від убозтва господарів, яке при світлі газника виглядало з кожної щілини хати. Може, збентежені, що не буде чим мене харчувати?

Та розмірковувати над тим довго не доводилось. Лікар поспішав.

— Ви що, десь, може, вчилися медичної справи, на санітарному гурткові, чи що? — спитав лікар.

— Ет, трошки... — невизначено відповіла господиня, низька, худа, середнього віку селянка, уникаючи дивитись лікареві в очі.

— Не журіться, вони вміють добре! — зауважив голова.

— Тут і вмілости ніякої не треба. Він зробить усе сам, тільки, може, треба буде що там допомогти, все краще, як бути при людині хоч трохи знающій, ніж зовсім нетямущій.

І лікар почав розказувати мені, щоб і вона чула, як робити масаж, як перев'язувати тощо. Господиня весь час кивала головою, на знак, що вона тямить. За тим, побажавши швидкого видужання, він попрощався.

— Може, взавтра я вас наздожену, — сказав я на прощання.

— Ні, товаришок, ви вже поки не станете твердо на ногу, не рипайтесь краще.

Незабаром зайшов прощатись і мій „спаситель“, як він себе називав,— помкомроти. Довідавшись про напрям походу, я твердо вирішив узавтра - позавтрім рано наздогнати маневрові частини, щоб дізнатись про наслідки останнього ходу. Попросив помкомроти, щоб той занотував мені головніші епізоди бою.

Розмова була швидка, бо помкомроти спішив ще більше як лікар. Наприкінці нагнувся мені до вуха й шепнув:

— А вам, друже, щастить і в хворобі!..

— Чого? — не розумів я.

— Дуже гарні очі у вашої „лікарки“.

— Байдуже! — посміхнувшись, махнув рукою.

— Байдуже то байдуже, а дивіться, щоб господар не перебив другої ноги, бачив його надворі — ескулап добрий!..

— А о? — заїжартів вийняв я з кишені револьвера.

— Ну, це не спосіб, ви краще добром, — встав і міцно стиснув руку. — А очі — чорт візьми, їй-бо, нічого, я тільки кинув один погляд і зразу вловив...!

Господиня ввійшла до хати з дійницею молока.

— ... Як українське небо... До побачення!]

— До швидкого! — гукнув йому вслід.

В хаті були тільки діти, що сиділи мовчки на лжанці й дивились крадькома на чужого дядю, який лежав у них на ліжку, та мати, що цідила мовчки біля мисника молока.

Я лежав і нишком до себе посміхавсь. На серці мені було чогось і тужно, і радісно. Тужно, ніби після від'їзду когось рідного, дорогого, коли самотнім лишаєшся в порожній кімнаті. Згадалась далека батьківська, така ж, як ця убога хата, де я тепер або й буваю раз на рік, або й ні. І радісно — за своє повноплінне життя, що в своєму коловороті закинуло мене хоч би в цю хату, щоб через день - два і ця хата, і це село там, у великих артеріях столиці, були — як блискуче мариво.

— Може, вип'єте шклянку молока?.. Тільки що від корови! — спитала господиня, напівобернувшись од мисника.

— Дякую, — спохватився я від перерваних думок — уяв, — але я ситий... Дуже дякую!..

Звичайно про прихід ранку в сільській хаті літньої доби, крім півнів, дають знати мухи. Чорні, маленькі, одважні і спритні сільські мухи. Ще сонце полощеться десь у японському чи хінському морі, щоб вийти на республіку чистим і ясним, мов народжена дитина, як вони встають і вітають прийдешній день густим гудом.

— Гу - гу - гу - гуду - гуду - гуду !

Дивно : кожна поокремо — вони тільки тоненько дзижчать, а вкупі? Тоді здається — в хату пущено п'ять роїв бджіл.

Краще, як за виміренням годинником, од того гуду встає в хаті господиня. Коротку годину вона лежить з одкритими очима, а в тих очах одвічне мученицьке запитання : що зварити сьогодні на обід? Нічого не надумавши, встає, прикриває голе тіло дітей, виймає з - за мисника гребінку, сідає на лаві й розчісує скудлані за ніч коси, щоб просвітлити голову.

Коси! Краса і одухотвореність жінщини! Вони бувають куці й гідкі, як мишачі хвости, і вони бувають пишні й животної, як цілюща молодість!

Од пекучого укусу мухи я розкліпив очі й захолюнув, щоб не поворухнутись : чорна лоснюча коса - змія сповзала з голови моєї господині, дістаючи хвостом земляної долівки, а друга спереду ворухилась під її пальцями.

Сон чи яв?

Але ж у ніс уп'ялася муха й жалила, як найзлючіша оса, — виходить, яв? — я тільки замригав носом.

Господиня встала з лави і, низька на зріст, стріпонула ними, що сягали трохи не до колін, як зайвим тягаром. І враз усю її запалило сонцем.

Від несподіваної хвилі бляску вона на одну мить приспустила вії й зараз же знов піднесла їх догорі.

Мені здалось,— по спині мені проповз живий страх од її очей.

То були не очі—то була судільна туга. Божевільно-покірна туга. В якогось письменника я читав про очі підстреленої лані,— я ніколи не бачив очей підстреленої лані—тепер я їх бачив, тії очі.

А вона, як стала, так і закам'яніла, мов різблення, в ранковій купелі сонця.

Ввижалось: уп'явшись у голову, гадюки-коси смокчуть з неї кров,—то до них вона, страдниця, прислуховується. І не кров одну вони смокчуть, а й плоть, лишаючи тільки оболонку у вигляді полотняної бахматої сорочки та виляючої спідниці,—тому сонце так легко проймає її наскрізь.

На ноги, на обличчя мені сідали мухи, не мухи—роздрочені руді шершні, та я мученицьки терпів їхні укуси, лише б не сполохнути небаченого завороження.

Вона відчувала незрозуміле занепокоєння. Чоловічки розгублено забігали сюди-туди і—зупинились на мені: зразу здивовано, потім тямуще.

Я заплющив очі.

І тут же не витримав, ледь-ледь з-під повік глянув на хату: вона стояла за комином і хутко вклала на голову коси. Думалось, не хватить її маленької голови, щоб їх там умістити, але звиклі руки вміло знайшли їм місце. А коли поверх зав'язала очіпка й напнула хустку, допіру я утямив, чому вчора її голова видалась мені не по фігурі великою.

Господиня підійшла до лежанки, взяла кохту й тут же одягнула. Була це звичайна, збідована селянка, яких є мільйони й десятки мільйонів по наших селах. Я розплющив очі безбоязно й пацнув здоровою ногою, щоб зігнати кусливих мух. Ногою ненавмисне вдарила об перенчю ліжка, і господиня подивилась на мене.

— Мухи не дають спати? — спитала, намагаючись усміхнутись. Інтонація запитання була така, наче вона винна в тому, що в її хаті багато мух, які не дають мені спати, і їй ніяково, — так, принаймні, мені здалось.

— Ні, не тому... виспався!.. — поспішно відповіддю хотів загладити її ніяковість, — учора цілий день спав... День і ніч проспати...

— А блохи вночі кусали?

— Ні, бодай ви сказали одна... — щоб виправдати гостинність, одверто брехав, бо таки добре кусали.

— Дивно! — усміхнулась гірко, — у нас їх стільки є, як маку. Може, ви такий, що до вас блохи не пристають? — в цих останніх словах чулась виразна насмішка.

— Може! — одверто зніяковів од своєї брехні.

— А як ваша нога? — підійшла до самого ліжка. — Покажіть но!

— Здається, почну зараз ходити, — не дивлячись на неї, покійно, як перед лікарем, здійняв з ноги полотняне рядно.

Вона натиснула рукою місце вдару, потім провела від коліна до ступні й назад і ще раз натиснула міцніше.

— Не болить?

— Ні! — знечев'я соромився глянути їй у вічі, а тільки слідкував за рукою, як вона вільно нею водила.

— Зігніть у коліні! — командувала, мов лікар, і, коли я, повинуючись безухильно, зігнув, нога страшенно заболіла.

— Ще полежите! — категорично зауважила. — Покищо вкривайтесь головою од мух і спіть. Я вижену до череди корову, тоді будемо давати якусь раду.

— Я вам дуже дякую, але не турбуйтеся, я й сам усе зроблю, що лікар радив...

— Що ви там будете робити? — Спіть краще! — сказала твердо і вийшла надвір.

Що за селянка? — не міг дійти пам'яті... Невже сільський костоправ? От буде штука, якщо справді мене запровадили до сільської костоправихи. Адже ні лікар, ні я по суті добре не розпитали вчора, що за особа ця Федосиха, звідки в неї ця вмілість...

На печі хтось голосно позіхнув, — я глянув туди: з печі звисились розтоптані, коракуваті чоловічі ступні ніг та ще видно було по рухові ліктя невидкої руки, що власник їх широко чухався за пазухою. По всіх ознаках то був господар дому.

Я справді заснув ще раз і прокинувся, розбуджений господинею, коли сонце заглядало у вікна з полудня.

В хаті — ні господаря, ні дітей.

Вона десь то допіру прийшла від роботи в клуні, бо була запорошена в половину.

На обличчі й у постаті її на цей раз не було вранішньої приязні-іронії, навпаки — почувалось відчуженість, як ото буває в людях після сварки чи чогось прикрого, що його тільки йно пережив.

Мовчки помила руки й підійшла до ліжка, щоб змазати ногу мастю.

— Не турбуйтеся, я сам! — поспробував одмовитись, бачачи виразно зміну в руках, — у вас там, певне, робота, то на що вам одриватись, коли я можу й сам?

Вона на мить завагалась, наче міркуючи, чи справді не лишити покладеного на неї насильно обов'язку на самого хворого, а тоді сказала:

— Ні, краще вже я сама добре вимажу, то... може, швидше встанете.

Мене неприємно вразило: не йнакче, як господар насварив, коли йшла до хати. „Може, швидше встанете“ — видно зразу, що хочуть чим швидше позбутись безкорисної завади. Було б краще поїхати до районної лікарні чи зостатись на попередньому мешканні.

В горлі так і застряло запитання, що його був наготовив, де і як вона навчилась санітарної справи.

Бо тут справді було про що запитати: вона надзвичайно вміло робила масаж,— це раз і друге — порепані в долонях, з одубілими пальцями, з чорним закальцем землі за нігтями, руки її були надто малі для селянки.

Вся в увазі до масажу, вона нікуди більш не дивилась, і я міг тепер вільно розгледіти її до найменшої рисочки. Щупла на виду, в цілому вона справляла вражіння ще дуже молодой, якщо б не розсіяні й по лобі, й по лицях дрібні зморшки. Обвітрене, спалене сонцем до тої грані, коли не страшні жадні вітри, жадні сонця, обличчя — в цих зморшках було, як зів'яле. Таке обличчя та ще по дві більших зморшки навскіс од носа завжди старить молоду людину. Ніс — малий, рівний, у ніздрях трошки ніби ширший, полущився зверху од спеки. Ніс не дуже виділявся навіть із загального тла невеличкого обличчя. Більше місця посідали очі з чорними обводами. Смуток ув очах стояв і тепер, але тепер він був не такий, як тоді, вранці, в м'яких переливах сонця. Очі набули більшої тьмяности, а разом і привабливості. Щось, без жартів, правдоподібно було в них від українського неба, тільки неба погідного осіннього надвечір'я, коли в ньому панують холоднувато-сині фарби. Рот — невеличкий, але десь то від зосередкованости роботи чи від тієї відчужености, з якою вона прийшла до хати, губи були надуті, накоплені. І через те, попри загальний її смутний вигляд, безперечно, без відому їхньої власниці, від губів ішла молода задерикуватість.

Мені від того зробилось веселіше, і на очі, почував, лягає нестримна усмішка. Так дивиться доросла практична людина на надуті губи підлітка.

— Ви... чого так дивитесь на мене? — уклітила мій погляд на собі, закінчивши масаж.

— Вгаду, кілька вам років, — видумав несподівано.

— І на кілька вгадуєте? — пильно дивилась на мене, а в очах появилось щось тверде і недобре.

— Не можу вгадати...

— Однако?

— Боюсь, щоб не збрехати... Жінки не люблять, якщо їхні літа перебільшити...

Нижню губу їй скрунуло, як нервовим тиком.

— То панські не люблять, мужицьким нічого не страшно.

— Не всім мужицьким... — сказав уголос, а нишком не мало здивувався, звідки в неї такі поняття. — Скажіть старій сільській дівці, яка хоче йти заміж, про її справжні літа — очі видере...

— Мені заміж не треба йти, можете не боятись...

— Вам... вам я дав би...

Вона терпляче очікувала.

— Од тридцяти до тридцяти двох... — хоч хотів сказати до тридцяти п'яти. — Угадав?

— А не більше? — губи їй перекривило щось на зразок усмішки.

— Ні...

— Мало... Не вгадали.

— Невже більше?

Мовчки взяла з мисника дві глиняних миски, підійшла до печі, щось там у них насипала, принесла до ліжка й поставила на скрині біля мене, в одній — борщ, у другій — з молоком кашу. Потім принесла зі столу хліб і ножа.

— Обідайте, — і повернулась їти.

— Все ж, ви не сказали, на кільки не вгадав? — не поставав я.

— Мені двадцять вісім років...

— Двадцять вісім? — не вірячи, перепитав: так не в'язались молоді літа з її старою подобою. — То ми з вами ровесники! — виголосив роблено вдоволено, щоб виправити перебільшення.

— Правда?... Скажіть... вам щонебудь говорили голова чи секретар про... мене?

— Ні.

— Нічого не говорили? — пильно дивилась у вічі, перевіряючи правдивість відповіді.

— Нічого. А хіба що?

— Так питаю... Про кожного щось балакають... Обідайте та швидше вичунюйте.

І не встиг зоглядітись, як за нею зачинились двері.

„Особа легкої поведінки чи сільська передовиця, що їй не дає чоловік ходу?“ — запитав я себе.

Хотілося вірити, що друге. З тим і взявся до борщу.

Так, справді, треба пробувати рухатись, і то без палиці, на обох ногах, — вирішив за обідом і спустив ноги на долівку. Раз - по - раз чути — „швидше видужуйте“, „швидше вичунюйте!“ — це скидалось на те, хоч бери зараз та виселяйся. Не яка там поміч, а бачити неприязнь — краще без такої помочі.

При першому твердому ступені вдареною ногою на землю в коліні заболіло так, як би хто потягнув обценьками жили. Проте помаленьку - помаленьку, обпираючись одною рукою об скриню, стіл, лаву, — так дитина обпирається об стійку, — обійшов хату кругом, до ліжка. На лобі виступив піт.

Одвівши біль перепочивком, обійшов удруге. Далі з кожним разом біль не тільки зменшувався, але й ступня ставала на землю впевненіше, твердіше. Що до вечора ще наздожену маневрові частини, в тому я був переконаний. Трохи розходитись, найняти підводу і — гайда навздогін.

На тіло раптом лягла така полегкість, немов літешнього гарячого дня викупався в чистій, прозорій річці й одягнув чисту тонку білизну. Думка запрацювала так виразно, що забулось за хазяйку й хазяїна, голову й секретаря, що захотілось дати роботу самопишущому перу. Враз пригадався вчорашній день, оповідання помкомроти про грандіозне єднання війська з селом, ті картинки, що сам бачив через вікно, — і перо забігало по сторінках дорожнього блок-ноту, тут же, на ліжку. За годину був готовий нарис на цілий газетний фейлетон під назвою „На перепочинку“, навіть за повним підписом.

Якщо на початку невідомо було, що з того писання вийде, то тепер справа стояла про те, щоб якнайшвидше послати його до редакції. Тільки як доставити на пошту, що за кілометрів п'ять-шість од села?

„Послати хіба господаря, заплативши йому за дорогу карбованців два, — подумав, — о, тоді напевне атмосфера розрідниться, а хазяйка не буде напоставати, щоб швидко видужував! Та ще на виході з хати карбованців три за мешкання, — тоді, може, й добрим словом згадуватимуть. А так, зрозуміло, якого іншого ставлення чекати, коли на кожній речі в хаті лежить печать злиднів“.

Намірився вийти надвір, щоб побалакати з господарем за пошту, але до хати вбігли по хліб хазяйські діти, хлопчик і дівчинка, і я попросив покликати тата до хати.

Хазяїн зараз же прийшов, але з того, як поволі переступив порога й тут же зупинився, дивлячись у бік, наче не я його попросив прийти, було видно, що не з великого бажання він виконує мою просьбу.

Досі мені не випадало добре роздивитись його: увечері зараз же зник із хати, вранці спав, — зате допіру розгледів його, як має бути: на зріст вище середній, а то й високий, тонкий, років тридцяти п'яти — сорока, точніше важко визначити, бо все обличчя вкривала руда борода, яку хто-йзна коли він голив; рижо-білі вуса, видно, без усякого догляду, безпорадно спускались униз і закривали рота, ніс великий і червоний; очі немов би косі й через те невиразні й незрозумілі; нечесану чуприну накриває кашкет, що був колись захисного кольору, але за давнього ужитку втратив усякий колір, з вищербленим козирком і круглою масною цяткою на самому чолопкові; у полотняних латаних і перелатаних штанах і сорочці, босий і сутулий, з руками, мов лопатами, що тепер висіли, як не свої.

— У вас коні є? — запитав якнайлагідніше.

— А що? — уривчасто кинув хазяїн, жадним оком не повівши в мій бік. Голос його був глухий, одсуджений.

— Хотів просити вас, якщо маєте коні, щоб одвезли на пошту пакета, я вам заплачу карбованців три... — обрізаний хазяїною відповіддю, зразу збільшив гадану платню на цілого карбованця.

Ніщо — ні борода, ні очі, ні довгі руки не показали, що його заінтересувала названа сума грошей.

— Не маю часу... Готую насіння взавтра сіяти... Шукайте собі кого іншого!... — сокирою відрубав три речення, завернувся й пішов.

„Що за сім'я? — не міг я нічого втямити... — Нема часу то нема, але звідки ця злість? Навіть більше — ненавидь?”

Згадав хазяїчине запитання, чи не розказував чого голова сільради про них. Викликати голову, щоб найняв кого послати на пошту, а разом спитати, куди це він мене запровадив лікуватись? Щось у цій сім'ї робиться неладне!

Обпершись голівками об мисник, в хаті стояли хазяїські хлопчик і дівчинка, замурзані, обдерті, з одутлими животами, стояли й пильно поглядали то на мене, то на скриню, де лежало моє репортерське причиндалля — ремінна торба, бльок-нот і самопишуща ручка.

— Що, цікава штука? — укмітивши заінтересованість дітей ручкою, підніс її догори, щоб таким способом привернути їх на свій бік і послати по голову.

Діти перезирнулись між собою й повпускали очіці долу.

— Ти як звешся, хлопчику? — попробував підійти з іншого боку.

— Сима, — промовив стиха хлопчик.

— Сима? Гарно звешся! А ти, Симо, читати й писати вмієш, до школи ходив?

— Ні.

— Чому?
— Тато не пускають.
— Не пускають? Кільки ж тобі років!
— Вісім дев'ятих, — як по-завченому, відказав хлопчик.

— Вісім дев'ятих? То пора вже ходити до школи. Чом же тебе не пускають?

— Тато кажуть, що не треба нам тієї грамоти.

— Не треба грамоти? Чого ж це вони так? — питав спокійно, а внутрішньо дивуючись незвичайно. Після того, як мати вміє робити масаж і немов би ходила на санітарні курси, це справді могло вдивувати.

Хлопчик мовчав.

— А сестричка як зветься? — провадив своє далі, йдучи до мети.

— Леся, — відповів брат за меншеньку.

— Еге, та й сестричка як гарненько зветься! — сказав, щоб похвалити, коли насправді був удруге здивований: не Семен чи Симон, а Сима, не Ле-ксандра, а Леся, й тут же — „нам не треба тієї грамоти“. З чим чим це могло в'язатись?

Та довго розмірковував над тим не було коли. Треба було швидше викликати голову й посилати нариса.

— От що я хочу вас попросити, Симо й Лесю, — перейшов зразу до діла, — ви знаєте, де ваша сільрада?

— Знаємо, од нас недалеко, — відповідав усе той же хлопчик.

— Так от, я напишу записочку, а ви занесете до голови. Добре?

— До присідателя? — перепитав хлопчик.

— Так-так, до „присідателя“, а не буде його, то дасте секретареві, все одно.

Голова відказав, що зараз буде.

Я вийняв два гривеники й дав поокремо кожному з дітей на гостинці. Діти вистрибом поскакали надвір.

Слідом прийшов голова. Без довгих балачок я йому передав пакета, з проханням - наказом — яким би то не було способом, кінно чи пішо, негайно відіслати на пошту.

— А Федота не питали? Може, він поїхав би чи пішов? — вертячи пакета в руках, спитав голова.

— Питав, немає часу.

— Умгуу! — невизначно мругнув той.

І щойно я намірився спитати, хто вони є й що мої господарі, як до хати ввійшла господиня.

До голови вона не обізвалась жадним словом („Надворі бачились“ — подумав я) і протяжно стала пити воду.

Голова зараз же заспішив, — я не затримував: послати нариса негайно було понад усі інші інтереси, а хазяйка не видно, щоб швидко бралась вийти з хати: після води вона почала поратись з горшками коло печі.

— Товаришу голову? гукнув я йому вслід, — так зараз же й відрядить кого, краще верхи, то буде швидше. А за грішми діло не стало: два - три карбованці — пусте! — навмисне гукнув ці дві цифри голосніше, щоб показати господині, що вони втрачають, коли чоловік не хоче їхати.

Вона ж без найменшої заінтересованости повернулася до мене й запитала:

— Може, будете їсти кисле молоко?

— Та швидше вичунювати? — засміявся, вивіряючи її по очах, як буде реагувати на сміх.

Дивилася мовчки й байдуже.

— От я й так вичуняв, дивіться но! — і попростував через хату до порога.

— Так - так, — дивилась на мою ходню, — дуже за вас рада.

— А не за себе? — зупинився серед хати. — Лікарі завжди раді не за хворого, що вичуняв, а за себе, що добре лікували.

Вона уважно подивилась на мене, і було в її очах щось більше за вранішню тугу.

— Питаю, будете їсти кисле молоко, бо іншого нічого немає?

— Ні, дякую.

— Глядіть, будете довго голодні, бо йду на річку тягнути коноплі й там забарюсь.

— Нічого, не помру з голоду.

— На вашій охоті... А про лікарів ви сказали добре, тільки я лікар євангельський, якщо пам'ятаєте: „лікаре, вилікуйся сам!“

І, навіть не глянувши більше в мій бік, вийшла.

Здивований втретє, звідки простій селянці знати євангельські тексти, та ще в українському перекладі, я так і стояв серед хати, як до хати прожогом убігли діти, Сима й Леся, підійшли до скрині, поклали біля розкиданих паперів гривеники й мовчки повернулись іти з хати.

— Це на що?—спантеличений остаточно, спитав я.

Нам не треба ваших грошей, — відказав хлопчик.

— Що? — аж сів я на лаві.

Та відповіді не почув, — діти метнули надвір.

В цій хвилині в сінях чи надворі під сіними голосно забалакали. Один — чоловічий голос, так би хазяїнів, другий — жіночий, безперечно, хазяйчин. Голоси то піднімались, то вщухали. Спочатку, крізь розбиту шибку в вікні до мене долітали тільки окремі слова розмови, і раптом, як на сварці, голоси різко піднеслись.

— ... За всю роботу забула, так упадаєш, — долетів виразно злий хазяїнів голос.

— Не впадаю, а треба бути людиною...

— Я то давно замічаю, що ти почала забирати собі в голову щось інше...

Хазяйчина відповідь була нерозбірлива.

— Йди, чого ж стала, йди, проси за мене прощення, впади в ноги, йди, тільки пам'ятай...

„От воно що, ревності“ — і я швидко зашктутильгав до ліжка, щоб не застали біля вікна.

В сінях стихло.

Хазяйка сказала правду — її не було та й не було. І бодай жива душа заглянула до хати. Ні хазяїна, ні дітей — нікого.

Від докуки самоти до найменших подробиць вивчив обстанову хати, хоч, власно, не було чого вивчати: старосвітське ліжко, що на ньому я лежав, геть поточене шашлями, між ліжком і лежанкою полк, далі велика піч, чорний давній мисник, через усю хату під стіною лава, стіл, біля стола дерев'яний стілець на трьох ногах, бо одна випала й лежала під столом, між столом і ліжком скриня — те, що в більшості селянських хат. На стінах — ніяких оздоб, ні портретів, ні фотографій, що їх теперішнього часу є в кожній хаті чимало, так само й образів не від ліжка до мисника, а тільки три: посередині, на самому покуті, більший — Юрій Переможець, праворуч — Христос, ліворуч — Христова мати Марія з малим Христосиком на руках. Образи позатикувані помняками й чорнобривцями, що їх надто помітно позасиджували мухи. Вже й похочувалось їсти, — одрізав шматок хліба й пожував, обмокнувши в сіль.

Пора була реально подумати про свій від'їзд. Для цього треба випробувати свої сили далі хати, — і я, обпираючись на ожуга, що знайшов його в сінях, вийшов надвір.

Сонце показувало на ранній підвечірок, проте пекло, як і в полудень. Кругом по клунях чути було бабукання ціпів.

Продибав до перелазу, що на город, і сів: стало сумнівно, чи буде зугарна болюча нога ступати далі.

Роздивившись на подвір'ї, уздрів біля клуні хазяїна, що запрягав у воза коней — білу й булану шапи. Захотілось до нього заговорити, теплим словом розвіяти даремну неприязнь: о, ці ще ревниві мужі, на один кшталт шиті інтелігенти й селяни — сліпці безсилі!

І щойно дошкандибав до нього, як він скочив на воза, дав коням по батокові й навстоячки виїхав із подвір'я, — курява сховала і його, і воза, і коней.

— Нерозторопний дурень! — кинув йому вслід з пересердя й повернув назад до перелазу.

Не так було неприємно за свій добрий намір, як дивно, що є на світі такі рідкісні диваки, які можуть безпідставно віддавати стільки місця ревностям, живучи в таких злиднях.

Добрі злидні виглядали з кожної шпарини всередині хати, ще кращі стояли на подвір'ї. Усе, цілком усе в цьому обійсті понахилялось, поперехилялось, валилось: обмита дощами, обтріпана вітрами, хата валилась на город, і тільки три стовпи навскіс стримували її на своїх плечах; хлівець, що в ньому більше дір, як стін і даху, зупинивсь у своєму падінні тільки тому, що під боком трапилась клуня; одна клуня, хоч скривилась і сюди, і туди, стояла міцно: підпорами в неї десь то було міцні дідівські сохи.

Картина була б не повна, якщо не згадати подвір'я, на якому ці будинки-каліки стояли. Подвір'я — досить велике і ще більше запущене. Для такого подвір'я й у доброго господаря не хватило б путньої обгороджі, а в такого — то й потім. Тут була обгороджа різних сортів і ґатунків: стоячий тин, лежачі ворини і навіть штахети, — все це, як і будинки, покривилось і понахилялось, а в цілому світило дір більше як загороджі. В деяких незаходжих місцях подвір'я росли високі густі бур'яни: широколисті лопухи, жовтокровні чистотіли, червоноголові колючі будяки. І хоч би тобі одне фруктове деревце під хатою чи хлівцем!

Пусткою і сумом повіяло на мене від цієї картини. До нудьги, до болю захотілось перенестись у місто — велике, бистроплинне і життєдайне.

І разом з нудьгою - уявою відчув — до хворої ноги виходить сила: „каліко, встань і йди!“

Встав і пішов до клуні, найбільшого віддалення, звідти назад до перелазу. В далеку пішу путь вириватись з такою ногою було б небезпечно, проте

для домашнього вжитку і на близьку віддадь вона вже цілком придавалась.

— Отже, за свою суму та й далі суну! — проказав сам до себе вголос. — Залишайся собі, хазяїне, при своїх інтересах, — додав, увіходячи в хату.

Була четверта година дня. До заходу сонця зоставалось добрих три години, то ж, якщо найняти путні коні й виїхати навіть о п'ятій, ще завидна можна бути на місці відпочинку маневрових частин, що, безперечно, після останнього ходу маневрів одпочиватимуть довше дня. Приблизний же напрямок цього ходу вчора дав мені мій „спаситель“ — помікроти. Не довго роздумуючи, поспішно почав одягатись, і в тому часі, як натягав панчошу на вдарену ногу, одчинились двері, і у сінях став секретар сільради.

Він з півхвилини постояв за порогом, потім стільки ж на порозі, потім спитав, чи можна ввійти, і тоді тільки підійшов до мене і, ручкаючись, одрекомендувався:

— Савицький.

У протилежність голові, людині старше середнього віку, метушливому і в той же час „собі на умі“ дядькові, що з паличкою в руках чимало скидався на колишніх запобігливих старостів, цей молодий парубчак, що йому на губах ледве вибивались вусики, з повно напханою папкою під пахвою, виступав не по літах поважно.

— Як же ваше самопочуття? — були перші його слова після ручкання.

— Дякую... От збираюсь у дорогу...

— Вибачте, що раніш не міг довідатись. Роботи стільки, що на світ небу коли глянути.

Про роботу він сказав так неймовірно солідно, що мене мимоволі пройняв сміх.

— Нічого, я й так вам завдав зайвих турбот... Скажіть, голова, послав листа на пошту?

— Ага, трохи не забув...

І він почав копатись у папері, що, коли я її розглядів, була навіть не папка, а тверді палітурки з старої бухгалтерської книги.

— Так тобі заморочать голову, — додав, передаючи квитка про здачу спішного пакета. — Як же вам тут: хазяйка доглядає за вами, все робить, як військлікяр казав? — запитав таким ревізорським тоном, що я одвернувся, щоб він не побачив моєї усмішки.

— Доглядає... А скажіть, вона активістка у вас на селі, чи що...

— Вона — активістка?..

— Ну да, на сангурткові вчилась...

— На сангурткові? — ще більш здивовано перепитав секретар. — Невже вам досі ніхто не казав про неї й про нього?

— Ні! — забувся навіть за взування. — Хіба що?

— Вони ж обое колишні петлюрівці.

— Петлюрівці?..

— Та й не прості, — вів поволі секретар, — він був якимсь великим старшиною, а вона в тій частині сестрою жалібницею чи навіть фельдшеркою...

В блискавичну мить мені стала зрозуміла поведінка моїх господарів: вони мене ненавидять, як більшовика. І в той же час усе це було до того несподівано, що я тільки мовчки дивився на секретаря.

— Ага! — нарешті обізвався навмисне байдуже, ніби те мені не так уже й цікаво, — вони тутешні?

— Він тутешній, це його батьківщина, що на ній сидить, а вона, кажуть...

Секретар несподівано замішався, — на порозі стояла вона. Вона завжди, як той вічний жид прибувала вчасно, щоб не дати себе виявити, але з мене був справжній репортер, щоб не пропустити такого матеріалу. В тій хвилині, як через одчинені двері лягла з неї на долівку тінь, я вже твердо вирішив, що нікуди я сьогодні не поїду.

Недбало кинувши секретареві „слава богу“, вона

допитливо глянула на мене, — в очах її тепер я бачив не тугу, а велику трагедію, що підтверджувалось несамохіть почутою розмовою з чоловіком у снігах.

— Ви ще не померли з голоду? — усміхнулась до мене і для того сміху, я бачив, увібрала всю свою витриманість і силу волі, — вона розуміла, що на цей раз прибула невчасно.

— Як бачите, не тільки не помер, а твердіше став на ноги.

— Я справді став озутий і одягнений на долівку, нічим не показуючи, що її особа в новому освітленні мене надто зацікавила. І в той же час докметиковався, що бути мені зовсім здоровим — не в інтересі справи, а щоб довести сказане, пішов через хату, але хвора нога „зашкутильгала“ навіть більше, як перед тим, на подвір'ї.

Зразу мені видалось, — балакають надворі, а коли підвів з подушки голову — глуха розмова йшла з горища.

Перед сном хазяйка порадила мені відчинити хатні двері, щоб не було так задушно, — тепер двері зачинені.

Я десь то встиг заснути добре, бо навіть місяць, що сховався пізно, ліг ясно окресленим прямокутником од східнього вікна мало не до дверей.

„Хто міг би розмовляти? — обіперся на лікоть, — якщо хазяїн повів на нічні коні, а на горище пішла спати одна хазяйка з дітьми. З дітьми балакає?“

Але ж пізній час, а розмова точилась безупинно, то підносячись невиразно, то стишуючись глухо.

Раптом голоси стялись, і утла стеля загупала, ніби як хто йшов чи борюкався. Я інстинктивно вихватив з-під подушки револьвера і на здибочках, хоч то більше для хворої ноги, підскочив до дверей.

На горищі вщухло, тільки стримувано хлипали діти.

— Не скавінчіть, щенята! — прошепотів зі злим наголосом чоловічий голос, що зовсім виразно пройшов до хати через комин.

Я ступив до припічка і всадив голову під комин утямивши, що комин великою люхвою виходить на сніи й так буде краще чути.

Діти притихли.

— Убий мене на смерть, чого ти мене мучиш, убий? — благала хазяйка, і з інтонації голосу, в якому не було ні нотки сантиментальности, ні плачу, я зрозумів, що це благання щире.

— Почекай, ребра поперетрошую — сама здохнеш! — заговорив хазяїн притишено, й зарипіли щаблі драбини, з чого я здогадався, що він злазить згори.

— Я тебе молю — убий мене зразу! Зрадила я свою клятву — виконуй умову, убий мене, я не можу й не буду весь вік свій жити бусурманом...

— Не можеш? — прошепів люто, — так знай, Варваро, мені все рівно, не вб'ю, а повішу до бантини за коси й так будеш висіти...

Мене нагло рвонуло в сніи, але було пізно — надвірні двері зачинились за хазяїном.

Опам'ятавшись, я зупинився: все стихло, тільки діти захлипали знову.

— Симо, Лесю, чого ви плачете? — став на другий щабель драбини головою врівень з горищем.

Діти замовкли й, видно, прислухались.

Крізь велику дірку в стрісі східнього причілка простягнувся жмут місячного сяйва аж до комина: нерухомим плазом лежала на сніи хазяйка.

Ужалений нестримною люттю, я скочив через одного щабля просто на здебку, а звідти в один віддих на хатне горище — і ніяково суп'ятився: місячне проміння вільно гуляло по хазяйчиних голих ногах, бо сорочка була заключена трохи не до соромицького тіла. Збитою кучмою лежали їй на спині коси.

Відступив крок назад, щоб дати про себе знати.
— Що сталося?

Мовчання.

— Я думав, злодії вдерлись, хотів уже стріляти?..
Ні звуку.

Забувши за обережність, щоб не вразити ноги, в одній хвилі був на землі й назад із квартою води. Збиту під ноги спідницю накинув на голе тіло, далі рішуче взяв її попід пахви (на руки тиснули сухі ребра), перевернув догори, обсмикавши сорочку, і, підтримуючи одною рукою за спину, підніс квартиру до рота: зуби їй були зціплені, мов склеєні каруком, і вода полялась по бороді на груди.

Притримуючи своєю головою її голову, а рукою відтягуючи вниз бороду, силою розціпив зуби й увілляв на ковть води.

— Що... хто такий? — пацнула по квартирі рукою, незрозуміло озираючись.

— Це я, ваш кватирант! — спустив руку з її спини.

— Ви? — незрозуміло дивилась на мене, — чого ви тут?.. Ах! — звинулась у бік і впала, скоцюрблена, головою на свої безвольні руки.

Одна коса відкинулася й простяглася по сіні вповдовж місячного сяйва.

— Заспокойтесь, випийте води, заспокойтесь! — поклав руку на її плече, що здригалось від унутрішнього глухого плачу.

І враз відчув, що від цього худенького загостреного плачу, від цього звинutoго в клубок тіла, від цієї безпорадно кинutoї чорної коси — в мою істоту до ниття в серці, до дрожу в колінах переходить солодкий жаль. Водночас руки міцніють, стають цупкі — до дітливої люті на її мучителя.

— Випийте води, заспокойтесь!.. Так же не можете собі? — рішуче потягнув за плече й посадовив безвольну. — Напружте всю волю, зберіть сили, і тоді щось надумаємо... Так же не можна... Випийте!

В. БРИСКІН
З альбому художника

Насильно перекинув квартиру, тримаючи її рукою за плече, — вона ковтнула два ковті.

— Ще трошки. Отак!..

По спині їй раз-по-раз пробігав нервовий дроз. Натиснув на плече дужче, щоб навіяти своєї сили волі.

— Заспокойтесь!

Вона здвигнула очима, щоб одсторонитись, і при-тулилась щільніше, навряд чи добре усвідомлюючи свій вчинок.

— Нема в мене ні волі, ні сили... Колись було...

Дроз по спині проходив тепер ледве помітними хвилями.

— Є! — рука мені сама собою впала з її плечей. — Сім років доброхітно терпіти каторгу з каторг — я вас не знаю! — треба мати вашу силу волі!

Допіру, десь то як слід отямившись, глянула на мене своїм уперто сумним, а не розм'якшеним, як доти, поглядом.

— Вже розказали вам усе?

І, не чекаючи відповіді, зараз же перевела погляд на дітей.

— Діти, ви не спите? — схопилась на ноги і тут тільки побачила, що вона в одній сорочці. — Вибачте, будь ласка! — і непримушено накинула на себе спідницю.

Що далі вона розгортала пасмо свого життя, то боязніше мені робилось за своє тверде рішення — допомогти їй визволитись з цієї каторги.

Правда, я розумів, що моя порада про втечу — тільки плохенький сірничок до її давно достиглого наміру, але ж, обполоскана співчуттям і надіями згорьована душа її розкрилась до дна, — а в цьому й крилась небезпека. Переживши все наново і глибоко, теперішнє життя її знов може видатись немичним і навіть бажаним. Тоді раз — і на нівець пішли всі яскраво змальовані мною картини її визволеного життя в місті: вона зостанеться тут — назавжди.

В мені ж несподівано людина перемогла репортера — не матеріал, як на початку, сам по собі мене вже цікавив, в життєвий факт, де збігом обставин моїй участі належить важуща роля.

Подумав: історію її життя можна буде вислухати без врони на дозвіллі, тепер же треба взяти провід розпитування в свої руки, щоб розпалити більшу ненавись до теперішнього стану. І тільки вона зробила коротку павзу для перепочивку чи для переходу до другого епізоду, спитав, хоч по змїсту оповідання ще далеко було до того моменту:

— І склали таку безглузду умову?

Вона глянула на мене.

— Двері надвір, мабуть, не замкнені? — злякано, замість відповіді, прошепотіла.

— Не бійтесь! — почувши, що племінь ненавись в ній горів, не вгасаючи, міцно стиснув її шкарубку руку, — хай тільки посміє! О! — виїхав із кишені револьвера й настановив у напрямку до дверей.

— Ні-ні, я не хочу вас підводити під халепу... Я краще замкну...

— Посидьте, я сам! — насильно втримав її за руку.

— Вам, може, не цікаве те все, що я розкажую? — спитала так само припритишено після того, як замкнув двері на засов. У голосі її чулась прохолода.

— Що ви, що ви? — гаряче заперечив. — Дуже прошу! Я сам же вас упросив... Ви зупинились на тому, що, коли zostались біля розбитого корита, він згадав за батьківську землю, за матір удову...

Навмисне сказав „біля розбитого корита“, хоч вона так і не висловлювалась, тим накладаючи тавро іронії на всю справу, за яку вони боролись, ідучи безухильно до поставленої мети.

Пильно подивилась на мене.

— Вибачте, що я вас запитаю: ви українець, чи... українізований?

— Українець, — насторожився від несподіваного запиту.

— Дуже перепрошую за це питання, — в голосі їй знов появилась попередня м'якість, — але, мені здається, хай людина самих крайніх комуністичних поглядів, якщо вона українець, то краще зрозуміє, що призвело нас до такої умови — клятви, безперечно, безглуздої, як ви її назвали, і як от уже сім років я її покутую...

— Або ж не видно пана по халявах? — попросив навмисне пожартувати, — дивіться. — Підняв голову вверх, потім повів з боку вік, кожен раз наставляючи в фокус місячного проміння, щоб їй краще бачити.

— Бачу, бачу... Буде! — поспробувала всміхнутись.

— Може, вас бентежить моє ім'я й прізвище, — свідомо розійшовся далі, — так це мій газетний псевдонім, а справді я звусь Йосип, ще й Козаренко, селянин, партійний, нежонатий... Що вам ще додати з анкети?..

— Буде, буде, вірю! — поклала свою руку на мою, щоб так спинити, і зараз же рвонула назад.

Я зробив вигляд, що нічого не помітив.

— Отже, якщо не втратили остаточної довіри й тепер — прошу, доказуйте!

Коротку хвилину сидів мовчки, з оберненими на комина очима, немов захопившись грою місячних візерунків - зайчиків.

— Вас більше цікавить наша умова? — не міняючи пози, спитала.

З цього запитання складалось вражіння, що вона далі буде розказувати не тому, що почуває насущну потребу викласти своє горе, а просто з чемності, що я поставив її в такі умови й прошу. І пошкодував, що перервав її: як іноді можна помилятися у психологічних розрахунках.

— Будьте ласкаві. — щонайтепліше заговорив, — якщо вас не утруднює, розкажіть по порядку від того моменту, коли ви зупинились, і так само докладно, як розказували...

— Власно, розказувати zostалося мало...

Очевидно, інтимність моєї просьби зробила гарний вплив: голос їй набрав попередньої, оповідальної інтонації.

— Так, ви правду сказали: ми опинились біля розбитого корита...

Це вже був цілком попередній тон розказування, але від нього повіяло такою неминучістю, що я злякався за наслідки визволення — і мовчав.

— Як зараз бачу: темна, бездоріжна березнева ніч у закинутому, глухому волинському селі...

— Тієї ночі те село ходило ходором, хоч нас туди ввійшла невеличка горстка... Та й то з тієї горстки більше було хворих, ніж здорових, добра половина хатів стогнала від них...

— Нас кількоро медичних робітників падали з ніг, щоб хоч обійти всіх...

— За два дні відступу я з ним майже не бачилась. Увечері він мене відшукав у якійсь хаті біля хворих і попросив вийти. По його вигляді я здогадалась, що має сказати щось важливе — чи ж за три роки спільного життя не можна вивчити всіх одтінків настрою? Проте в тій хвилі я не уявляла, що надійшов кінець усієї нашої боротьби...

— Так, ніч була темна — хоч виколи око, проте село клекотало, як у казані...

Тут уже була не потреба висловитись, одвести душу, розказавши про своє бідове життя, тут було глибоке, напружене переживання. Тільки в глибокому переживанні можуть знайтися глибокі слова й образи, — це я розумів по собі.

— При відступі, коли кожної хвилини ворог може наздогнати й оточити, така необережність мені здавалась надто незрозумілою, про те я його й запитала, але він мовчки взяв мене за руку, пересадив через тин і, в'язнучи в болоті, вивів на город...

— Ти не лякайся! — сказав, коли відійшли геть далеко від рудинків.

— Чого мені тебе лякатись?

— Не мене, а того, що я тобі скажу.— Тримаючи його руку, я відчула нервовість.— Кінець усьому!..

— Чому кінець?— Напружила всю силу волі, щоб бути спокійною, буцім не тямала, хоч утямала все в мить.

— Чи чуєш, як валують, немов собаки, наші люди?— важко дихаючи, спитав він.— Я пішов звідти, коли брались за зброю: свої на своїх... Щоб... щоб більше до них не вертатись...

— Заспокойся, заспокойся!— гладила я йому руку, та випробуваний кількома роками спосіб на цей раз, я почувала, не вплине— він трусився, мов у пропасниці, а з ним і я.

„Пропаще з визволенням діло!“ подумав я.

— Може, ще не все пропало?— заспокоювала я його, хоч сама не вірила в те.

„Справді, може ще не пропало визволення?— подумав я,— адже все йде до сьогоднішньої події, де я зможу взяти провід розпитування в свої руки, скерувати в потрібне річизне її горе й розжеврити бажання визволитись“.

— Все... І я вже зробив з того для себе тверді висновки... Не допіру, ні... Не подумай що погарячився,— давно в мені те бродило; може, півроку, а може, рік; признаюсь, крадькома від тебе, щоб не бентежити твого спокою й запалу— раз і щоб не здаватись тобі малодухим— два... Бо ж ти мені не тільки дружина, а й поплічник у боротьбі...

Оповідачка зробила довгу павзу: можна було думати, що їй так цікаві місячні витівки на комині.

— Три роки ти була мені за дружину— і не тільки за дружину: за найближчого друга, найдорожчого приятеля, найкращого товариша ти мені була... Сьогодні розв'язую тебе від усього: можеш піти з тими, що підняли зброю за більшовиків, можеш піти з тими, що показують чемодани за кордон, і... можеш піти зо мною...

- З тобою...
- Куди?
- Всюди.
- Почекай, ти ж не знаєш, куди?
- Навіть на смерть...

Голос їй задріжав, як до краю накручена струна, й обірвався.

„Однако, хороший психолог, уміє підставляти ефекти! — подумав я, — почекай же, і я тобі підставлю ефекта. Буду не я!“ — і мимоволі стиснув у кулаки руки, немов щоб зібрати всі свої сили.

Це вже не був простий людський обов'язок визволити пригнічену жінку з біди, це вже була ревність до чужих сил, це вже було болюче бажання вийти переможцем із складного життєвого сюжету.

Так неспокушений читач боліє за свого улюбленого героя в центрах сюжету літературного.

— ... І поклали смертну клятву: безповоротно йдемо на землю...

В голосі їй ще стояв інтимний дріж тільки що пережитого, але разом з тим проглядали нотки чогось нового, злого.

— Цебто назад, до первісного життя? — уловивши те нове, побачив, що на часі взяти провід оповідання в свої руки.

— Мало того! Віднині забуваємо: за надбання культури і вселюдські ідеали, ідеї й визвольні прагнення...

От де гімназична і в той же час рабська, ганебна для людини клятва! — явне обурення виклала в мені ця умова, — і ви... ви те все без найменшого вагання прийняли?..

Як бачите... Все так склалось... я вам розказувала на початку: в університеті перший відкрив мені очі на національну справу... повів боротись за ту справу... і раптом роздоріжжя... з ким підеш, куди підеш? то хапала, то рвала слова, широко виправдовуючись.

— Розумію... Я вас не виную навгул,— не сподівавшись на такий ефект од свого зауваження, поспішив скористати цей момент,— добре те, що бодай пізно, а ви усвідомили свою помилку й тепер її виправите...

— Не тепер, не тепер я її усвідомила! — не дала доказати,— ото ж і горе моє, що з першого ж дня, як стала на землю, усвідомила,— відповідно до настрою мінявся і стиль оповідання на уривчастий, прозаїчний.

— Матеріально чи духовно усвідомили? — йшов з невтинним розрахунком до своєї мети

— Матеріально чи духовно?... — перепитала, щоб виразніше зрозуміти ці поняття.— Ах, так, матеріально насамперед... З мого оповідання ви ж бачили, що я землі тієї не відала, і хоч за два роки я її стоптала багато, проте й після того не знала, що в ній завіряється, її нутра...

— Ідеалізувати землю й ритись у ній — велика ріжниця?

— О, те я випробувала на своєму хребті... Спочатку ходила по ній, як на милицях... Тільки добрість незвичайна свекрухи, що жила при мені три роки, підтримувала мене...

Котресь із дітей крикнуло зо сну, хазяйка з острахом глянула в той бік.

— Знаєте? — зашепотіла, хоч до того балакала впівголоса,— перейдімо на здебку; боюсь... можуть побачити, а ви не знаєте, що це за... шпиги, взавтра все розкажуть йому... батьківські діти...

— Фу гидота! До чого може дійти людина.

— А як же мені? — очевидно забула за те, щоб перейти на здебку.— Я ж уклала в них усю душу... Після смерті свекрухи вони тільки й утримали мене на світі, хоч тоді як було важко...

— І це той, що звав себе найближчим другом, найдорожчим приятелем, найкращим товаришем?..

— Земля мені тоді вже не була страшна,— навчена свекрухою, я по

ній ходила твердіше, але ж яка рація з того ходіння? Адже довколо, тільки сліпий не бачив, буяло життя, про яке нам і не снилось, і так хотілось закачати рукави й працювати не остогидло, з всією своєю істотою...

— І ви... ви з такими поглядами не могли всього порвати тоді ж?

Вона деяку хвилину мовчала, ніяк перевіряла те в собі, нарешті сказала:

— Ні, не могла... Спільний шлях життя в радостях і печалі, діти... врядигоди його просвітління... Затаєно, в собі, переносила все, гадала — оброзумиться, бо бачила — і в ньому кипіла не до землі сила, тоді відкинемо ту клятву, щоб стати обом до роботи...

— Не пробували вмовити? Адже з вашим розумом і силою волі...

— О, пробувала! Тільки після кожного разу він більше лютів, а згодом почав зганяти злість на мені, наче зраджує нашу клятву навіть своїми розмовами... А це, як побачив військо, то всім оскаженів...

— Він... він вас б'є?..

Настала тиша, така тиша, що здавалось, чути, як місячне проміння шерхотить павутинням на стропі.

Голова її хитнулась, як надтята, й упала на груди.

— Ще одна хвилинка, — промовив з розстановкою слів, відчуючи виразно, як нагнічується в мені злість, — і я його був би пристрілив без суда і права!..

Сидячи з нею пліч-о-пліч, почув, як скакнули її плечі. Обхватила руками коліна й упала на них головою.

— Заспокойтесь!.. Узавтра кінець усьому!.. Інакше я не виїду звідси!..

Узяв її руку в гострому лікті, що ходив ходором, і стиснув, злегенька потягнувши до себе, щоб підбадьорити.

Рука, як нежива, висковзнула їй з-під голови, й у ту ж мить почулось стримуване ридання.

„Нехай виплачеться, — подумав, — їй од цього полегшає“.

І, провівши своєю рукою від ліктя до долоні, затримав на нерухомих холодних пальцях. Під легким навивальним потискуванням рука оживала.

— Не плачте! — провів ніжно від долоні до плеча й назад, — більше він з вас знущатись не буде!..

— Жити... Жити хочу!.. — з таким одчайдушним боєм вирвалось їй із середини, що мені здалось — тіло її не витримає зовнішнього опору й захлинеться в плачі.

Не хватало слів, щоб заспокоїти, — я ще не чув такого божевільного бажання жити — і мовчки гладив по косах, що теж здригались простягнені по спині.

І раптом відчув якусь неймовірну близькість до неї. Це не була близькість до людини в горі — це була близькість до жінчини — з усією силою волі й безпорадністю, з усім перейденим життям і безнадійно-покірними очима, з довгими косами й щуплим тілом. Немов од її кіс через мою руку в тіло мені переходила надзвичайна сила і, зробивши обіг назад із тіла в руку, робила руку дужою і твердою.

Сягнув рукою через спину під пахву й насильно підвів голову з колін — сиділа безвольна, спираючись на мою руку й плече. Голова її тепер майже лежала мені на грудях — од кіс ішов буйний плин землі; здавалось, от-от я в ньому потону: губи впились у голову, у коси.

Кволо зворухнула головою.

Мов ударений током, одсахнувся назад — рука несамохіть упала з-під пахви долі: всього і враз обхопив болючий сором. Сором і жаль.

Місяць давно повернув за південно-східний ріг даху, зачеплюючи великий причілковий отвір невеликим косяком. І тільки крізь зрешетяну щілинами стріху південного причілка тепер сочилися димні місячні цівки, що освітлювали горище, а на стропі химерні павутинні плетива.

Вона сиділа зламлена, з застиглими сріблинами сліз на виду і з своєю маленькою головою була як дівча - підліток, миле і безпорадне. Я взяв її страдницьку руку й підніс до губів.

— Не треба!.. — але руки не відбирала.

— Як брат! За ваші надлюдські страждання і невгаслий дух життя!

У сніях цвірокотів цвіркун.

Я ліг спати, коли сонячне світло боролось з місячним, а прокинувся — в хаті стояла півтемінь. Блискавкою в свідомості пройшов план утечі — підкинутий від себе, скочив із ліжка.

„Невже вечір?“ — сполохано тернув сірника, щоб глянути на годинника.

Дві години.

„Ночі?“ — перелякався остаточно й допіру тільки вкмітив, що всі трое вікон позапінювані ряднами: в одному місці крізь дірку в рядні скупно пробивався сонячний промінь, під рядном у середньому вікні настирливо билась у шибку десь то велика муха.

В хаті — й живої душі.

Од серця зразу одлягло. Утечу призначено на смеркання, на дев'яту годину, щоб якраз прибути до поїзда, що йшов об одинадцятій годині вечора. Дві години на дорогу до станції — за вісім кілометрів од села — досить, бодай пішки. Я ж маю їхати підводою.

Весь план утечі полягав у тому, щоб про те не догадався рижий зубр, мій „любий“ господар Федот Бабушко, бо за одної гадки, що він про те довідається, Варя вся дрижала.

Було умовлено: над вечір вона піде дотягати конопель, узявши з собою для людського ока кошика, ніби в ліс по опеньки. Ліс тягнеться заклом до півстанка, їй не стане жадної небезпеки проблудити в ньому до вечора й чекати мене на узліссі, біля Великих Моги́л.

„ВОЙОВНИЧИЙ МАТЕРІАЛІСТ“.

Збірник українського Інституту Марксизму, вид. ДВУ,
ціна 4 крб. 50 коп.

Він вийшов вчасно, він, що з таким нетерпінням був очікуваний культурним радянським світом Секретар редакції подзвонив, як того треба було сподіватись до т. Г. Овчарова, який без жадних заперечень і подав до редакції нижче друковану замітку. Отже — слово має т. Г. Овчаров:

„Вихід у світ першого на Україні науково-філософського збірника „Войовничий Матеріаліст“ є знаменна подія як у філософському, так і взагалі в культурному розвитку України. Це перший науково-філософський збірник, що виходить українською мовою взагалі і вже цим підкреслює свою зв'язаність з розвитком української соціалістичної культури...“

„... Особлива вага (в збірнику) статті П. Ганина, що кидє світло на стан філософії на Україні в минулому, ставить проблему створення історії філософії на Україні і висуває для цього схему разом з низкою зауважень щодо матеріалу для побудування такої історії. Для багатьох справді оці ось засади авторові будуть несподіванкою, в той же час вони цілком обгрунтовані. Історія філософії на Україні не така вже бідна, у всякому разі, вона не так дуже бідніша, наприклад, від чеської, навіть польської — тільки що ми, через свою філософську малокультурність та брак філософської традиції, своєї історії філософії не знаємо, а тому думаємо, що її зовсім немає. Справді, то ми лише повинні її вивчити“.

„П. Демчук у своїй статті доводить, що діалектичний та історичний матеріалізм на Україні мав свою історію глибшу ніж звичайно до цього часу уявлялося. Це автор стверджує, розкладаючи Зібера як „дійсно першого проповідника ідеї історичного матеріалізму на Україні“.

„Автор виступав проти невірної по суті тенденції, що встановилася в російській літературі — цебто ігнорування значіння Зібера в історії марксистської філософії в Росії. Протистоячи цій тенденції, П. Демчук стверджує, що Зібер є на ділі першим справжнім марксистським філософом на всьому Сході Європи. За це юлосно промовляють твори Зіберові і особливо рельєфно це виступає на фоні того „самобутьнього“ народництва, що всіх ще давило тоді своєю ідеологією, своїм світорозумінням. Коли Плеханов йшов ще за народниками, то Зібер уже з 1868 р. відмежувався од них“ (ст. 155). Про справжнє відношення Зібера до діалектичного матеріалізму дає відомість надрукована в збірнику мало відома стаття Н. Зібера „Діалектика в її застосуванні до науки“.

Я за дня сховаю її чисту спідницю й блузку собі в сумку (озутись у віщо вона не мала — купимо в найближчому місті), найму підводу і, тільки звечоріє, виїду з села. На станції візьму два квитки й, буцім то пройтись, піду залізничною колією на схід, до того місця, де ліс підходить до колії; звідти понад краєм лісу яких кроків сто до Великих Могил. Їх дві, вони справді великі, їх легко побачити.

Там вона одягнеться в чисте й підійде під станцію (на станцію не заходитиме, в усіх на очах гулятиму я один), і, щойно надійде поїзд, вона сяде в найдальший задній вагон. Сідати поокремо, поїзд безп'яцкартний, зійдемося на другій станції.

День для втечі добрий, хазяїн іде на цілий день у поле сіяти.

„Хороший планчик! Будь ти який хит'юр, а тут я тобі приготую ефекта по перше число!“ — аж усміхнувся до себе, перевіривши плана в уяві.

По тому підійшов до середнього вікна, зняв рядно. Мухи загули роєм, кидаючись на мене, і я з ніжною подякою подумав про ту, яка так дбайливо застерегла мені сон. З особливим холодком радості, що вночішня подія — не сон, закрокував по хаті: зараз побачу її в денному освітленні.

В м'язах почувалась надто помітна енергія людини, яка цілком здорова, людини, якій дано не тільки жити, а й творити радість життя.

Захотілось більше світлості, ясности, повідтулював усі вікна й безпричинно підійшов до скрині: на краєчку, біля самого ліжка, лежав пописаний листочок — його не я писав — схопив у руки:

„Обід стоїть для вас, насипаний, у печі. Обідайте самі, бо я несу в поле чоловікові обідати й, мабуть, забарюсь, буду помагати йому скородити. Не обесудьте за неадапне писання: не пам'ятаю, коли тримала в руках олівця.

Варя“.

Папір із бльок-ноту, що лежав на скрині поруч з іншими розкиданими моїми речами, писано хемічним олівцем, що при бльок-ноті. Із задоволенням відзначив вільне повадження з моїм письмовим приладдям: виходить, я для неї тепер як свій, отже боятись за якусь перемену вночішньої змови не доводиться. І це матірне піклування з їжою, і це трохи наївне й у той час щире „не обезсудьте за недоладне писання“, і це мудре „буду помагати йому скородити“ — все було мені надто приємне.

Перечитав цидулку ще раз — писання справді недоладне: невпевнене, незв'язане, з кількома грубими описками, зате начерк літер — енергійний, чоловічий, що казало за велику силу волі маленького автора.

Що двері о цій хвилині рипнули за нею, те я відчув, не обертаячись. Щось нез'ясоване стримало мене стати в нею віч-на-віч зараз же, дивився в записочку.

Стукнула чимось біля мисника; не витримав довше, повернувся, усміхнений. І усмішка злетіла з уст, тільки глянув на неї. Закутана хусткою по самі очі, вона мовчки розв'язувала з великого рушника горшки, що в них носила чоловікові обід. Ні слова привіту, ні погляду в мій бік, складалось таке враження — біля скрині порожнє місце чи, принаймні, неживий бовдур.

— Бачте, яке з мене ледащо, тільки що встав... — забалакав перший.

— А чому вам не спати? — не мигнувши в мій бік, сухо відказала.

— І як же я, щоб ви знали, перелякався, — хоч і обрізаний несподіваною відповіддю, провадив своє далі, щоб з'ясувати зміну її настрою, — прокидаюсь — у хаті ніч, глядь на годинника — друга година... Трохи не закричав у відчаї...

Вона звільна повела головою в мій бік, наче вперше бачила перед собою. Очі її були страдницькі, такі, як учора вранці, при сході сонця.

— Або вам хто заважає спати хоч би дві ночі поспіль?

— Як то?... А умова?..

— Нікуди я не піду й не поїду,— відказала, йдучи з горшком до печі

— Ну що ж, воля ваша!— повернувся по павзі до скрині й почав машинально складати розкидані папери.

В інтонації мого зауваження проглянуло щось більше як розчарування. Вона безперечно відчула те: поставила на припічок горшка і стала з опущеними долі руками, з очима— в кубашку.

— Я дуже вдячна за ваші турботи, і вибачте, що даремно морочила вам голову своїми розказами.

Спочатку глянула на мене вибачливо, потім підійшла до полика й сіла.

— Сядьте, — показала на ліжку, — поговоримо.

Непримушений— сів.

— Я вірю у ваші добрі наміри, — надто заспішила — мабуть, боялась, щоб ніхто не надійшов, — але сьогодні по дню наново обдумала наші нічні розмови й плани: куди втікати, пощо?... Життя, як той упир, висмоктало з мене всі соки: нема в мене тепер ні ума, ні серця... ні тіла. На що я здатна, кому потрібна?..

Хоч усе речення промовила, як завчасно приготоване, проте наприкінці розсудливий голос її зрадив — почулось благання. В одну мить я зрозумів — вагання є неминуче й не в такій справі, як зміна всього життя, — вчора його не було — прийшло сьогодні — й надійно глянув їй у вічі.

Вона, немов того чекала, заговорила знов.

— Ви не гнівайтесь... Вашої сердечної участі в моїй долі я не забуду повік... Але, прошу вас, забудьте про все, забудьте, що бачили й чули, їдьте своєю щасливою дорогою...

Кожне слово їй тепер виривалось з болісною силою, — в час безнадійного розстання так вимовля-

ються слова, — а я несхибно дивився їй у вічі: глибокі, холодні й до болю привабливі.

Всередині мені раптом заклопотіло божевільне бажання — піти на негадані вчинки, тільки вийти переможцем.

— Ви... ви вірите в мою щирість, чи... не зовсім?..

Вчула захований підступ і не розуміла, хотіла вгадати по моїх очах.

— Я сказала...

— Частково, чи зовсім?

Очі їй на моїх очах помітно більшали.

— Зовсім, — ледве прошепотіли уста.

— Я вам пропоную поміч безкорисного друга... Хочете?.. Хочете? — підсунувся ближче до полика й понизив голос, — узавтра я з вами одружусь.

Здавалось, її очі вискочать з орбіт від напруження.

Я чекав на відповідь: чверть хвилини, півхвилини, хвилину.

І вона похитала заперечливо головою.

— Сестро, сестро! Що може звучати краще за це слово в кличному звороті? О, я буду вірним і ніжним братом, будьте певні, Варю! Доля не дала мені сестри, в ранньому дитинстві я позбувся матері, вріс, не знаючи ласки ні другої, ні першої. І я не раз думав: чому людина, позбавлена природою ласки очей сестри, не може її собі знайти, створити? Га? Ну, не з одної матірньої утроби вийшли — та хіба суть у тому? Суть у близькості серць, у взаємній підтримці справжнім братнім словом і ділом. Я собі так уявляв сестру: вона мучиться в чоловічій неволі, йде по пораду до брата, і брат визволяє її з цупких пазурів звіра — чоловіка. Зате коли й брата спіткає життєва незлагодa, він іде до сестри, щоб сестрина рука лягла йому на стомлене чоло, а волюшкові очі зняли з рамен навісний тягар...

— А радість?..

— Ще більше повинна бути неподільною. Саме радість мого життя й привела до бажання визволити вас із біди, саме радості легко перемогти горе... Ви можете за інше спитати: а дружина? Так би мовити, вірна подруга життя в радості й біді? — Варя кивнула головою на знак згоди — я вгадав її, приховані думки. — Хіба може зрівнятись чисте братньо-сестринне чуття з чуттям подружжя, бодай найідеальнішого? Тим більше, що таких у природі не існує?..

Так я говорив, власно, коментував ту згоду, на якій ми зійшлись, що вона таки поїде. З мого боку це була не мелодеклямація, не солоденька водичка, не „пил у вічі“ — це була моя теорія, над якою думав і навіть практикував, не знаючи в житті свого рідної сестри, не раз і не два. Цю теорію мені досі не щастило перевести в життя, вірніше — довести до тривалого часу, — сестринне або братнє чуття переходило в звичайне чуття двох людей протилежної статі, які одно одному подаються — теорія кінчалася там, де починалась практика. Такий стан, мені здавалось, виникає через те, що за сестер мені траплялись особи надто молоді й мало спокушені життям.

Нині, коли, щоб тільки вийти переможцем, знечев'я запропонував обездоленій і до краю знівеченій жінці стати за дружину, — спам'ятався, чекаючи на відповідь: яка нелюдська зневага!

Тоді в розпачі почав оправдовуватись: не те хотів сказати. Іменно, хотів запропонувати безкорисну поміч брата: справді, втямив — як ніхто ніколи, вона відповідала моїй „сестриній теорії“.

Не зразу, ні — я говорив довго й переконливо — поки мої слова почали на неї впливати. Зразу зацікавилась моєю теорією й уважно слухала, потім почала розпитувати про те, що їй неясне з теорії, ще потім заговорила сама, розказала про свої сьогоднішні вагання, що спричинились до відмови тікати з насидженого кубла.

Найбільша запинка — призналась — діти. Вчора ввечері, розсерджена, що вони „батьківські діти“, твердо вирішила — хай застаються йому. Сьогодні, коли йшла з поля додому й лишала їх там, щоб, може, ніколи не побачити, всередині надверезилась. Надто шкода стало меншенької, Лесі.

І я говорив знов. Я знайомив її з радянським правом, на якому вона мало розумілась, я говорив, що аби їй вирватись, то ми його обезшкодимо першого ж дня, що його рукам більше не дістатись до неї — в законному порядку відбереться від нього не тільки Лесю, а й Симу.

Я повторював, щоб згладити прикрість од свого попереднього пропонування, сказане вчора — про радість бути вільною людиною, про радість робити ту роботу, яка людині до серця, що я докладу всіх сил, щоб вона працювала по своємулюбому фахові — медицині — й вона таки буде працювати!

— А вам, Йосипе... не знаю по батькові...

— Степановичу... Можна без батька...

— Йосипе Степановичу, не пошкодить нічого по службі, що ви зв'язуєтесь з колишньою петлюрівкою? Признаюсь, цього я теж побоююсь. Хай моє життя пропало, нащо шкодити іншим?

— Ну, за це не турбуйтеся. Усім так званим колишнім якщо вони щиро каються й хочуть працювати на користь радянської влади, будь ласка, радянська влада тільки допомагає... А ваше життя не пропало — воно тільки почнеться.

— А то не буде зрадою селу, — ніяково благально зловила мої очі, — покинути землю й перейти на іншу роботу?..

— Що ви? — ні трохи не здивувався з цього запитання, — в цей час, коли для відродження нашого життя треба загвинтити всі шруби, доглянути кожну найдрібнішу галузку, навіть злочинно сидіти й копирсатись у землі, де й так є сила зайвих робочих рук, що не вміють ні до чого більше тих рук

прикласти... Мене в нелюбові до села не можна обвинуватити, але я знаю, що нас піднесе тільки життя всегнанне, а не обмежене одною землею...

Мої відповіді й пояснення виходили трохи патетичними й подекуди газетними — те я розумів, але після остаточної втрати надії на її визволення і нової, зразу несмілої, потім рішучої згоди все ж утікати, мною опанувало таке піднесення, що інших слів для розмови на той час я не міг знайти. Я крокував по хаті на крилах перемоги; я вертався до кожного, що порушив сам або вона, питання по кільका разів, я перевіряв кожне питання й окремі слова, розглядав з усіх боків, поширював, коментував, я звав її панібратським „Великомучениця Варвара“, з чого вона болісно посміхалась, я... я...

В той же час не випускав її ні на хвилю зі свого зору, вивчаючи кожен рух: якийсь невидний червочок сумніву порою ворухився в мені — це теж, мабуть, сприяло надмірній моїй балакливості.

Вона чесала в далеку дорогу коси. Розпушені на повно, вони одливали смолною позліткою, вкривши всю її щуплу фігурку немов траурним напиналом.

Ні, сумніви даремні!

День до вечора повз, як на чумацьких волах. Тривога все ж не відходила, хоч був одягнений у дорогу, з торбою через плечі, де лежали, закриті паперами, Варині блюзка і спідниця. І тільки коли вона з кошелем у руках, кинувши прощальну посмішку, пішла „тягнути“ коноплі, почув себе спокійно.

За допомогою секретаря сільради коні на станцію загодовив добрі; тепер з тим же секретарем ходив по селу, виходив за село, на річку, сидів у сільраді, знайомився з роботою, немов мені хто й зна як цікаво все те бачити і знати, — щоб одволікти від'їзд на пізнє смеркання. Селянин-підводчик навідався до сільради, чи не пора запрягати, а я казав, що треба

почекати хазяїна з хазяйкою, що не гарно так виїхати, не подякувавши й не попрощавшись. На доказ, що конче бажаю їх бачити, кілька разів ходив до хати — на дверях висів замок, як повісила його Варя, заховавши ключа в умовленому для чоловіка місці.

На добре смеркання підводчик прийшов знов і повідомив, що Федот із дітьми поїхав з поля.

— Запрягайте і під'їжджайте туди.

Удвох з секретарем прийшли на подвір'я, коли Федот випрягав коні. Хата стояла ще на замку.

Привітався — хазяїн виглядав привітніше. Почастував цигарками і його, і секретаря.

— Отак що їдемо, — сказав, коли трохи поговорили про всяку всячину і побачив, що підвода під'їжджає сюди. — Не знаєте, де хазяйка? хутко буде? Хотів подякувати їй за турботи й догляд.

— Не знаю, де вона так довго, — допитливо глянув на мене, — пішла тягнути коноплі, казала — заскочить у ліс по опеньки...

Підвода зупинилась біля воріт.

— То, може, трохи почекаати, вона прийде скоро? — навмисне спитав голосно, щоб почув підводчик, і глянув на годинника.

— Щоб не спізнитися! — зауважив підводчик. — Або ви не знаєте бабів? Зійдуться, то будуть балакати до півночі.

— А бандитів у вас не водиться в лісі? — звернувся до всіх, головню маючи на увазі підводчика.

— Та так що не чути, проте нема спокійніше їхати зарання.

— Ну, то я вже не буду чекати — ніби вдовольняючи підводчикове бажання, погодився. — Тоді буду просити вас, — виїхав бумажника і вдався до Федота, — передасте хазяйці отцю мою подяку за її клопоти, — наготовив дати п'ять карбованців.

— Та хіба не все рівно — що вони, що вона? — зауважив секретар.

І то правда! — погодився. — Отже, прошу: дуже дякую за все, і вибачте, що завдав зайвих турбот.

— Я грошей не візьму.

— Чому? — здивувався більш, ніж треба.

— Ніяких турбот не було, а що лежали в хаті, то хати не перележали.

— Та бери, Федоте, чого там! — заохочував підводчик. — Раз дають — бери.

Я стояв з простягнутою рукою.

— Беріть! — вмішався секретар.

— Ні, не візьму, — категорично захитав головою, — сховайте собі.

— Тоді доведеться чекати хазяйки! — напоставав я.

— І вона не візьме.

— Не торгуйтеся, пізно! — нетерпеливився підводчик.

— Сховайте! — недоволено кинув секретар.

— Ну, що ж, мушу, — поклав гроші назад до бумажника, — дозвольте, в такому разі, так вам подякувати, і прощайте.

Хазяїн мляво подав руку.

— Всього найкращого вам, Лесю й Симо! — поручкався з дітьми, — ростіть великі й гарні!

Секретар скочив на воза й собі, звисивши ноги з драбини, щоб провести мене за село.

Коли виїхали за ліс, на чисте поле, аж недалеко від станції з-за чистого небосхилу вийшов великий, трошки на краю ущерблений, місяць.

Сиза молочна півтьма розіллалась у той бік, де, за словами Варі, мали бути Великі Могили.

— Вони тут недалеко? — спитав селянина-візника, підготувавши його до запитання розмовою про могили загалом.

— Та он, де ліс заходить клином до чавунки! — показав пужалом.

Досі весь план ішов надзвичайно добре, такого навіть не можна було сподіватись за розкладом.

З уяви не виходив останній хазяїнів допитливий погляд: ану, не дочекавшись її, поженеться на станцію? Адже він не такий дурний, як удає з себе?

До поїзда зоставалось більше години, хоч розмовами і частим запалюванням цигарок я всіляко стримував підводчика від швидкої їзди. Біля станції навмисне довго з ним балакав надворі, щоб скоротити до поїзда час.

І, наче новак у великому місті, переступив станційного порога. В залі сиділо й ходило до десятка пасажирів — для невеличкої станційки цифра, безперечно, велика. Мені трохи відлягло. До відходу поїзда можуть прибути ще, і тоді не так помітно буде касирові, що я братиму два квитки.

Спитав у пасажирів, чи не давали квитків, і зайшов до вартового по станції, щоб довідатись точно, кільки часу лишилось до приходу поїзда. Рівно година. Чи скоро даватимуть квитки? — Зараз.

Вийшов на платформу, щоб краще орієнтуватись в обстанові, а повернувся — стояла черга за квитками. Пасажирів побільшало.

Прислухався, куди беруть квитки, — найбільше до найближчого міста. Придивився — касир записує для себе маршрут кожного квитка. Чи не халепа? Взяти два квитки до столиці — то ж явно йти на викриття своїх карт! В пошуках Варі, не сьододні-взавтра, він насамперед удариться до касира — цим провінціалам здорової пам'яті не позичати! — такий і такий „юнгштурм“ дійсно брав два квитки. А чи не права вона, чи не поженеться він у запалі навздогін за нами? Чи не краще для справи на початку слідів не залишати?

Підступив до віконечка й назвав найближче окружне місто. До речі, — вирішив — там і про наслідки останнього ходу маневрів довідаюсь. За цими клопатами про них так і забув.

З квитками в кишені пройшов вперед — назад по платформі, зразу біля самого станційного будинку,

потім віддаль од будинку удовжив і нарешті, оглядаючись, поволі попростував залізницею до ліска.

Місяць світив навіжено: таку ніч призначено, безумовно, не для втечі від нелюбого чоловіка. До того ж дві якихось пари поокремо гуляло там, де їх найменше можна сподіватись. — недалеко від ліска Але, очевидно, інтересу особливого я від них не зазнав — з переплетними руками вони навіть понахиляли голови, як побачили мене, і пішли назад у напрямку до станції.

З півдня ліс уклинювався в залізницю й перескакав невеличким гаєм на другий бік. Тінь із гайка лягала на залізницю, в тіні зупинився, глянув назад — тих дві пари манячили здаля розпливчатими силуетами.

Скочив через рова — дві могили — от вони! Конусовидна тінь простягалася од них по полі. Забило дух: за кілька кроків — вона, і зловив себе, що йду трохи не навшпиньках, хоч явної потреби в тому не малось. Зупинився на узліссі, проти могил — тиша. Здавалось, чути, як б'ється серце.

Легенько-легенько свиснув, як умовились, і прислухався: от захрустить гілляччя й вона вийде. З хвилину чекав, напружений, відгуку — бодай шерхнув вітерець! Бодай хигнувся листочок! Ступив далі в глибокий ліс, свиснув голосніше. Така ж тиша.

Незрозумілий осграв пробіг по всьому тілі: вона не прийшла, вона не прийде.

А може, навмисне мовчить, щоб подразнити; може, сховалась за могили? Пройшов до могил, обійшов кожну — нікого.

Не прийдеш — не треба! — брала злість.

Став на вершку одної могили: місяць піднявся вище — стояла тиха українська ніч.

Раптом довколишню тишу прорізав калаталом дзвінок — поїзд вийшов із ближчої станції. Глянув на годинника — зосталось двадцять хвилин.

І, не знаю з чого, ввірував — вона прийде. Вона

завжди прибуває в потрібні для неї хвилини. Чекати до останку.

Двадцять хвилин — час і довгий, і короткий: за двадцять хвилин може пройти в уяві все життя і може не прийти до голови жадного путнього образу й думки.

Я думав про могили. Я думав про тих, що насипали їх високі, — хто вони і пощо лежать? Мої далекі предки, чи їхні переможці?

В кривавій боротьбі вони наклали головами чи за ралом ходячи? Кільки слів вилято з блакитних очей дружин їхніх на могили високі?

Ніби стало ще тихше, і я відчув: із заплавів, із лісів, зокола пролітають над головою забуті сторіччя, і дике серце, одшліфоване на точилі міських тротуарів, набрякає предківською кров'ю.

Ні, це не сторіччя летять — це мчать вершники на бистрих конях. Хто вони, вершники?..

Земля загула під поїздом, застистів гудок і в млості замовк — а я стояв і чекав.

Показались банькасті очі поїзда — а я стояв і чекав.

Паротяг зупинився, захекано — а я стояв і чекав.

Тоді свиснув пронизливо і різко — прислухався — бемкнув дзвінок.

Міцно сплюнув і, як у перегонах, побіг навпростець до поїзда, щоб не зостатись. Щоб тільки не зостатись!

Поїзд запихтів і рушив. Та я таки добіг, і я вискочив на східці одного з задніх вагонів.

І враз, очі в очі — мій квартирний хазяїн, Федот Бабушко. Я тільки став на вищу східцю, щоб увійти до вагону, і зупинився — невже він? Він. Він навіть кілька хвилин ішов за моїм вагоном, щораз одстаючи й одстаючи, аж поки його не проминув останній вагон а потім і зовсім не стало видно.

Я ввійшов у середину вагону і несамохіть мацнув свою ремінну торбу — там були спідниця і блюзка, трофеї моєї... поразки, чи перемоги?

Так, це був матеріал. Це був матеріал, що по нього досі в моїй практиці не було.

Проте я з ним не спішив. Газета повна відгуками маневрів — треба вичекати. Вичекати і, шойно трохи вляжеться, бабахнути.

О, чого не дали б репортери великих і малих газет, щоб довідатись про мою пригоду! В свідомості, що ніхто не довідається, я ходив до них, дивився їм „наївно“ в вічі, заздрих їхнім нарисам про останній хід маневрів і нишком потирив руки від задоволення.

Голова моя працювала покищо в напрямку оформлення матеріалу: який спосіб викладу добрати і як завбільшки — нарис, два, три? Матеріалу, напевно, хватить і на три, але мені думалось — більшого ефекту досягну одним фейлетоном. Рішуче і враз! Потім можна буде коментувати — дати малюнок села в цілому (огляд і розмова з секретарем стануть у пригоді) і показати окремо сільську владу, під боком у якої водяться зубри.

Так, і назва фейлетона теж була готова — „Зубр“, а епіграфом до нього виписано текст з книжки „Життя тварин „Брема (скорочене видання для школи й домашнього читання).

Брем про цю тварину писав: „Я бачив кілька зубрів у різних зоологічних садах, спостерігав і робив над ними досвіди. Всі вони однакові: за молодости ставляться приязно до людей, а коли старішають, то їхня скажена дикість проривається наверх, і ніколи їхній сторож не може їм довіряти. Вони завжди лишаються упертими й непокірними, хоч мало-по-малу починають ставитись у деякій мірі дружньо до своїх знайомих. Але кожна зміна їхнього становища або звички зараз же обертає їхній гарний настрій в надто поганий... Червоний колір викликає в них дужий гнів, і через те людині, яка одягнута в яскравий колір, загрожує серед них небезпека“.

Не сховаю, не спішив з нарисом ще й тому, що боявся за наслідки, щоб не пошкодити їй, Варварі,

якщо вістка про викриття дійде до рижого зубра швидше, ніж рука правосуддя посадить його в клітку.

Людське боролось з репортерським — адже матеріял од мене не втече? І шойно наготовився до бесіди з редактором, щоб через нього зв'язатись з прокуратурою й одночасово, як почнеться розслідування, вдарити фейлетоном, — дістав листа. По штемпелю побачив, що лист „з тих країв“, а від кого? За всіма ознаками — од секретаря сільради Савицького.

На правду сказати, це теж було за причину, що я гаявся з викриттям — чекав листа від цього хлопчика. Виїжджаючи з села, умисне взяв з нього слово — не далі трьох-чотирьох днів він напише дописа про ремонт шляхів і містків у їхньому селі, а я дописа передам до „Радянського Села“, де його з моїх рук скорше надрукують. Знав, що він не промине повідомити про Федота після втечі Варвари. Тепер же, коли вона зосталась, чи не напише, що робиться в Бабушків? Дивувала мене поява Федота на станції. А не напише — виходить, усе там без змін.

Савицький писав:

„Тов. Осип Козар! Посилаю Вам дописа „Шляхи та містки полагодити“ під псевдонімом „Свій“. Газету з надрукованим дописом попрошу прислати мені.

Тепер спішу повідомити Вам про Варвару Федотову Бабушко, в якій Ви стояли на квартирі. Того вечора, коли Ви їхали з Клітного, пам'ятаєте, її не було, і Ви ще довго мусили чекати, бо хотіли заплатити їй 5 карбованців за квартиру. Ви так і поїхали, бо Федот не хотів брати грошей. Коли підводчик що завіз Вас на станцію, вертався додому, наполовині дороги він зустрів Федота, що гнався верхом на коняці, а куди, не міг розпитати, бо той мчав, тільки порох здійнявся

Варки не було на другий день і на третій. Люди почали говорити. Пішов я з головою розпитати, де вона ділась. Нам було підозріло, куди він того вечора їздив.

— Пішла, — каже, — на друге село помагати моїй сестрі картоплю копати.

— А куди ти того вечора їздив?

— На станції доганяв свого квартиранта (тобто Вас), бо він забув якісь папери.

Може, й так, чекаємо, коли вона вернеться. На четвертий день одна селянка мочила в річці коноплі, влазить у воду й наступає на людину. Вона злякалась і втекла з води, та чоловік її взяв дрючка й витягнув Варку. На шиї був прив'язаний камінь і вся набралась водою.

Заявили нам у сільраду, ми Федота зараз же арештували і викликали з району лікаря і слідчого. Слідчий його допитав.

— Я невинний, це вона втопилась сама, — каже Федот.

— А куди ви їздили того вечора?

— Признаюсь, як на сповіді, ніяких паперів я не возив, а думав, що вона втекла на поїзд, щоб піхати до міста, покинути мене.

А про папери й що вона копає в сестри картоплю, видумав, бо йому було б соромно перед людьми, якщо вона справді втекла б од нього до міста.

Таке він розказував слідчому. Слідчий під розписку пустив його, поки поховає жінку, а після того, щоб явився до району.

Слідчий розпитував також і про Вас і записав, у якій редакції служите.

Сьогодні Варвару поховали, і Федот дуже плакав.

Отаке в нас зробилось.

Не забудьте підписати під дописом „Свій“.

Секретар Клітинської сільради В. Савицький“.

Тоді я й написав відомого в свій час нариса „Зубри“, звичайно, поминувши особисті моменти.

Прочитали „Зелену кобилу“? ІНТЕРМЕДІЯ БЕЗ МОРАЛІ

Чи не правда, на таких творах треба вивчати таємниці подужання фактури й матеріялу, тайни непереможного впливу митця на свого споживача. Цікава проблема!

Недавно один столичний репортер розповів нам маленьку історію, що відпинає крайок зовсім цього нерозв'язаного питання.

Ось що розповідав репортер.

— З міста Крижополя до мене в гості приїхав у столицю мій друг, сількор Невгомонний.

— Я багато читав про ваші мистецькі досягнення. — сказав Невгомонний. — Веди мене скрізь. Веди мерщій. Показуй все, що має відношення до мистецтва.

— Гаразд! — гордо вигукнув я. — Передусім — до Будинку Літератури. Там ти побачиш дещо цікавого. Ввесь цвіт українського мистецтва, що кидає своє проміння на...

— Ходім, — категорично перебив Невгомонний.

На другому поверсі було темно. В буфеті, біля столику сиділа компанія: два поети, чотири письменники, художник, півдесятка артистів.

— На в'городі верррба ррря-асна-а... — ревли півтора десятки горлянок.

В біліярдній цокотіли кулі, гукали баси й дисканти.

— Чотири шари фори. Я йому набив суху. Четвертий, дуплет у куток. Ну й молодець Володя! От коли б він вірші так ловко писав, як шарики ганяє...

— Хто це? — глухо запитав Невгомонний.

— Це цвіт мистецтва. — трохи розгублено відповів я. — що кидає проміння на...

— Ходім, — тихо сказав Невгомонний. — Ходім у Березіль.

Після другої дії „Альо на хвилі“ він тихо схилив голову на груди і безтурботно заснув.

— Альошо! — скрикнув я. — Ти спиш? Скучно тобі? Не подобається?

— Як тобі сказати? — позіхнув він. — Театр чудовий. Але мені жаль артистів і режисерів. Жаль. „До слез, до мученья“. Навіщо ж коштовною бритвою стругати олівці? Ходім, друже. Сумно мені.

„Справжній варвар - провінціал, — подумав я. — Ну добре. Покажемо тобі ще оперу. Побачимо, як ти заганцюєш“.

Ішла четверта дія „Тараса Бульби“.

Невгомонний похнюпився і похитав головою.

— Ну як, Невгомонний?

Він тикнув пальцем на сцену.

— Тисяч п'ятнадцять, мабуть, влетіла постановка.

— Ов-ва! — гордо скрикнув я. — А тридцять не хочеш. Подобається?

Він засмутився.

— Читав я у себе в Крижополі, що ми повинні боротись з гопаками, медом, горілкою, шароварами, з отією підсолодженою хохлацькою романтикою, що заважає нам раз назавжди забути про „Малоросію“. І що ж ми бачимо на сцені столичної опери. Подивись ти на цього „Тараса з Києва“...

— Ти просто присікуєшся! — розсердився я. — Ходім спати. Завтра поведу тебе по редакціях. Ти побачиш там цвіт мистецтва, що...

— Знаю. — відмахнувся Невгомонний, — що кидає проміння. Знаю.

Вранці ми прийшли до редакції журналу, в якому я тоді працював.

— Я вам покажу ще один ребус. — кричав якийсь патлатий літератор. — Чудовий ребус. Називається „зат - менее солнца“.

— Ходім, — смикнув мене за рукав Невгомонний. — Пошукаємо іншого проміння.

Ввечері в цирку він заснув біля колонки. На мое

запитання про „людину - фонтан“ він відповів, що йому дуже прикро признатися, але він не може погодитись з твердженням, що людина, яка випиває навіть 35 шклянок води — є те саме проміння, що освітлює мистецькі шляхи епохи.

Про Харківський Червонозаводський театр він сказав, що такі постановки він уже бачив у себе в Крижополі на виставах Драмгуртка добровільної пожежної дружини.

— Ти варвар, Невгомонний, — образився я. — Ти нічого не розумієш. Провінційальна пиха засліпила тебе.

Ішли додому мовчки.

Підходячи до Будинку Промисловости, він зупинився. Закам'янів. Підвів очі до гори.

— Що це?

— А, — байдуже відповів я, — це — Будинок Промисловости.

— Чому ж ти й досі мені його не показав?

— А навіщо? — стомлено запитав я. — Ти ж прохав показувати тобі тільки те, що має відношення до мистецтва, що кидає своє пром...

— А це що? — обурено заверещав Невгомонний.

— Це? Це так. Будинок собі — та й годі.

Невгомонний кинув на мене такий погляд, що я здивувався, як від мене не лишилася маленька купка попелу.

Довго дивився він на будинок, прицмокував, присвистував, приголомшено хитав головою.

Ранком, коли я ще спав, він поїхав у свій Крижополь.

На столі я знайшов записку:

— „Воістину справедливо сказано, що осел, „який уп'явся очима в одну з цеглин величезного будинку, нездатний побачити і зрозуміти всієї величності, грандіозності велетенського спорудження“.

... Не знаю, — ображатися мені на Невгомонного чи ні?

Пригода перша, він народжується на світі. Безсумнівно, найвидатнішою подією в його житті був самий факт його щасливого народження.

ДУРЕНЬ
(пригоди парубка
з променистими очима)
(уривок із роману)

Ю. СМОЛИЧ

Знаменно й те, що з цього дня й до самої смерті наймення його так і лишилося, власне, невідоме для всіх, крім, звичайно, рідних батька та матері.

Дебела, але симпатична сповитуха прийняла його кричущого з розшматованого й роз'ятреного материного лона і тріюмфуючи рекла:

— Парубок буде!

Це був він. Так парубком і залишився він на ціле своє недовге життя.

На вгороді в цей час цвіли сояшники. Біля перелазу рясніли рожеві мальви. Батько скрутив великого сояшника і підклав немовляті під голову —

— Рости щасливий і мудрий!

Потім зірвав ніжну мальву і дав щасливій матері до рук —

— Дмухни в нього ніжність і цноту!

Безталанному батькові притьмом хотілося, щоби з парубійка був мудрагель і добродій. Але сам він не був ні кметливий, ні кебетливий, і не мав дозвілля на добрі діла. Він викохував свині в сажу, сіяв жито і сплачував недоїмки після неврожаїв та пошести. Єдиним зиском були йому власні діточки, на яких упадку майже не було. Він побажав дитинчаті ще довгого віку та доброго здоров'я і пішов між свої свині. На цьому урочиста і святкова частина скінчилася, і з цієї хвилини батько перестав розпізнавати новака від інших своїх спадкоємців.

Мати поклала мальву за божницю, підтикалася і понесла свиням їство. Тричі на день вона виймала одну з своїх грудей і совала її немовляті між ясна. І ніжність, і цноту, що їх так щедро зичив синові батько, парубійко міг набути тільки таким непрові-

реним способом — через материні сосці, з її молоком. Але з цим же молоком всмоктував він і бацили горя, злиднів та безталання.

Коли минула належна кількість днів і дитинчатині очі почали добре розпізнавати околиці, мати замилювалася в вільну хвилину з їх особливої краси, промінистості й лиску. Але батька це стурбувало, і він нерішуче висловив побоювання — чи не сліпим, крий доля, вродилося це чергове цуцця?

Покликана на консультацію сповитуха — жінка стара вже, але досвідчена — виконала традиційні маніпуляції з жариною, запаленою тріскою і соняшним світляком. Чудні очі досконально реагували на світло. Неймовірний батько проте не вгамувавсь і висловив інше побоювання — чи не вродженого дурня привела, крий доля, його пришепелувата дружина?

Це тяжко було зразу перевірити, і тому остаточне вирішення відкладено на пізніше, до якої-такої дозрілости народженого. Мсцевий ескулап, — відставний військовий фельдшер Гурій Максимович Удовиченко — подав здогад, що таке може свідчити про надзвичайну, вроджену короткозорість. Але, не мавши будь-якого авторитету поруч із вищепоіменованою сповитухою (особою популярною не тільки в цьому селі, а й у цілій околиці), що проте такої думки не висловила, він прогнозу свого не обстоював і пішов додому до своїх бджіл.

Отже, немовля передано під догляд і на виховання найстаршій з батькової генерації — тринадцятилітній Оксані. Таким чином, з другого місця після „lunatum“ парубійко розпочав своє віднині самотійне, але багато від чого залежне життя.

Пригода друга — він вирушає в широкий, але не безмежний світ — 5 серпня 1916 року, тобто саме перед „спасом“ — в надвечірню і тиху годину, коли в сумирному надмістечковому аері тихо хлюпали передпразникові передзвони,

з затишної провінційальної пристані відчалив ветхий пароплав.

Річка ця, де стояла тоді пристань, ще й досі не переіменована і по-старому зветься Дніпро-Славута. Щождо назви самої пристані, то її вже переіменовано двічі чи тричі, колишне її ім'я стерлося на сторінках історії, і тому нині нема ніякої змоги навести його читачеві. До того ж тепер пристані цієї і зовсім нема — її зніс найближчий комгосп з причин абсолютної нерентабельності: місцеве населення через свою атавістичну некультурність неспроможне було експортувати нічого, крім хліба, а цей товар, як відомо, після сплати продподатків іде на рідкі вироби високого градуса і споживається майже виключно самими ж продуцентами.

З цих причин водяні ходаки минають нині цей заштатний берег, і неவிбагливі туристи з чардака пасажирського пароплава мають нагоду милуватися і захоплюватися з його дичавини, марно шукаючи крізь скельця бінокля пустотливих наяд чи там якихось німф.

Замість їх коли-не-коли промайне в кущах хвіст рябої корови або задріпана спідниця ретельної прачки зневажить брутальним дисонансом сувору незайманість фарб прибережних хащів.

Але 5 серпня 1916 року на цьому місці ще красувала новенька дощата пристань, яку збудовано за рік перед тим спеціально для найзручнішого експортування новобранців з околишніх сільських нетрів на бучну арену світової війни.

Не дивно тому, що відпливаючий пароплав провожали не самі тільки привітні й запашні дзвони околичних церков Ген дужче за передзвонні акорди лунав плач і голосіння скривджених матерів та жон, що в наївності своїй ніяк не хотіли перейнятися патріотичним ентузіазмом і пишатися з славної долі, а в майбутньому не менш славної смерті своїх гречко-сій та свинопасів.

Пароплав одплив, і після нього лишилася тільки темна борозна в Дніпрових хвилях та невгомонні склипування. Зате на чардаку було багато людей — тверезих, на підпитку і зовсім п'яних. Вони співали, грали на гармонь, свистіли, кахикали, верещали і т. ін., словом — на всі заставки силкувалися виявити свій сум, свій одчай. Вони стояли вздовж облавку суцільною лавою і некліпливо видивлялися на рідний берег, аж поки зник він за немилосердним зворотом річища. Найчуліші з них і після цього лишилися стояти — хто втираючи сльози, хто горланячи соромицької пісні, а більшість розбрелися по чардаку і взялися вечеряти, гуляти в карти або просто радіти з друзями і ворогами з свого передчасно загубленого життя.

Остеронь від усіх, на самісінькому носі пароплава, за купою традиційних в таких випадках лиць при-тулився один з пасажирів. Навіть найкороткозоріша людина помітила б зразу, що цьому юнакові не може бути ні 20, ні 18 років і що ні в якому разі він не з числа новобранців. Йому щонайбільше було шістнадцять років — вік ще замалий для того, щоб офірувати ним на полі брані.

Зрозуміла річ, що це здалося капітанові підозрілим.

Він відповідав за пароплав, за екіпаж, за пасажирство і не хотів, щоб йому знову нагоріло, коли б на найближчому етапі жандармерія зняла з чардака юного ентузіаста, що раніш, ніж це дозволено законом, схотів наложити життям своїм за віру, царя і відчизну. Отже, справедливо міркуючи, що це черговий втікач на фронт і шукач геройських пригод, капітан закликав бортжандарма і витискав хлопця з - за купи линв.

— Паршиве цуцня! — зволав до чести матері безчесного пасажиря обурений капітан. — Ти навчився розпізнавати військовий пароплав од пасажирського і добре знатимеш адресу білетної каси після прочухана в жандармському управлінні найближчої пристані. Будь певний, що тобі відпаде завязання офірувати своїм кудим життям раніш положеної норми віку!

Капітан був справедливо обурений з зухвалою наміру порушити законні приписи, а ще більше — перейнятий жалістю до своїх безщасних дітей, яким довелося б стати сирітками, коли б після цього чергового, і далеко не першого, непорядку на його пароплаві начальству урвався терпець і воно заслало б його на фронт. Він стукнув по голові невдахи — пасажира і збив йому грубого солом'яного бриля.

Бортжандарм був п'яний і нічим не міг допомогти ні капітанові, ні його жертві. Ноги йому ніяк не хотіли слухати наказів з мозкових центрів і раз-у-раз хвищали, як у щирого футболіста. Тому злосчастний бриль, підкотившись до ніг блюстителя ладу, відскочив, як пружний м'яч, і, шарахнувши під поручні облавку, м'якими спіралями спланував у хвилі.

Юний пасажир залишився простоволосий і не міг уже заховати свого засоромленого й переляканого обличчя. Погляд йому безпомічно подвоївся. Одна половина виявляла цілковитий переляк перед всемогутніми хазяями пароплава, друга бігала по облавку і свідчила про пізнє жалкування за необдуманим вирішенням їхати пароплавом, звідкіля й втекти навіть неможливо. Він, звичайно, не міг мовити й слова і без опору дав відтаскати себе на камбуз, де колишня комора з-під живої птиці правила тепер за тимчасову буцегарню для правопорушників з чардака.

Він сів у куток і заплакав.

Комора, проте, не була порожня. В другому кутку сидів інший правопорушник і старанно мастив птичим послідом садна на вилицях і підборідді. Вся його фізіономія була за живого свідка мистецької роботи капітанових чи бортжандармових кулаків.

Він дав переплакати своєму новому товаришеві і тоді, більше з нечев'я, аніж з цікавості, запитав:

— Скудова ти?

— З Бережан, — схлипнув знеславлений шукач героїських подвигів, — наша хата третя край шляху на Київ. Тато викохують свині.

Шановні читачі!

Адже ви чули про художника Анатолія Петрицького. І не тільки чули, а десь певне й бачили в театрі його декорації та строї, коли не в Харкові — то в Києві, коли не в Києві — то в Одесі.

Та скільки б ми не говорили про Анатолія Петрицького то все одно не скажемо краще, ніж він малює. І в цьому читачі „Літературного Ярмарку“ давно переконалися. Коли ж хто ще не переконався, то незабаром переконається, бо ми говоримо про того самого Анатолія Петрицького, що одяг наші „Літературний Ярмарок“ у сорочку й оздоблює його береги з книги в книгу прекрасними малюнками. Окрім того, про Петрицького ще до нас дуже багато писали, і хоч завжди гірше, ніж він пише фарбами, проте ми, спеціально для невір і скептиків, подаємо тут дві цитати із статті Василя Хмурого в № 7 журналу „Життя й Революція“ 1928 року.

„Не пізнаєте ви в усіх цих полотнах і того київського бунтаря, що 1917 — 18 року наводив жах на академічні уми й щироукраїнські почуття золотоговерхого Києва своїми зухвалими, як беззеве сонце, етюдами. Веселкові фарби футуристичних етюдів київського періоду і постаті запорожців, зумисне незграбні, примітивні, немов зроблені спеціально для образи почуття „прекрасного“ членів клубу „Родина“, з руками, схожими на весла, і веслами, схожими на руки, — які далекі вони, але які й незабутні.

„Петрицький в процесі свого розвитку органічно поєднав своєрідність української образотворчої культури й світову техніку, ставши цим в історії відродження образотворчого мистецтва поруч з небіжчиком Георгієм Нарбутом і в авангарді сучасного українського образотворчого мистецтва“.

Ми не маємо причин не вірити Василю Хмурому. Коли ж ви, шановні читачі, хочете переконатися, що й Василь Хмурий і ми пишемо про Анатолія Петрицького щиро правду, то можемо порадити вам тільки одне. Підіть до першої-ліпшої крамниці — вже вийшов у світ альбом „Театральних строїв“ Анатолія Петрицького, підіть, звичайно, не для того, щоб подивитися на це історичної ваги видання ДВУ, а для того, щоб купити. Правда, альбом цей трохи задорогий — 15 карбованців. Проте тут не слід забувати англійської приказки: я не такий багатий, щоб купувати дешеві речі. Та ви й самі переконаєтесь, що 15 карбованців для такої книги навіть недорого. В альбомі 29 строїв у фарбах, друкованих способом літографії на білому тверд. папері й наліплених на темне паспарту. 27 строїв, друкованих начарно, 14 репродукцій з декорацій. Формат in folio.

Отже, ідіть і купуйте.

„ТЕАТРАЛЬНІ СТРОЇ“ АНАТОЛІЯ ПЕТРИЦЬКОГО

Текст (українською й німецькою мовами) написав В. Хмурий

Така відповідь зовсім задовольнила випадкового супутника, і він знову взявся за лікувальні процедури. Однак невгавне хлипання товариша по нещастю його розжалобило. Закінчивши свої маніпуляції, він відновив балачку.

— Не плач, — добросердно порадив він, — іншим разом будемо меткіші. Хай мене грім поб'є, а до схід сонця ми втечемо вдруге. Як тебе звуть?

Але на цей раз на відповідь були тільки ще дужчі ридання. Хлопча згадало, мабуть, щось дороге з свого минулого життя чи спробувало уявити собі своє сумне майбутнє.

— Чуєш, парубче, не побивайся, — вкоськував його компаньйон. — Мене звуть Климом, а дразнять Шостипалим. Забудь плакати. Я от теж тікав, та клятий гак залав мене за поли. Я замірявся вислизнути ще на пристані, саме як рубали причала, та, видать, не під слухну годину. А ти, значиться, аж тепер? Хіба до берега близенько?

— Але ж я й не тікав зовсім! — вже вголос зарюмсавав названий парубок. — Чого б я мав тікати, як мені саме на пароплав і треба?

І він звів своє заюшене й замуззане обличчя. Крізь сльози, бруд і кривавицю блиснув його відвертий, довірливий і цнотливий погляд. Клим Шостипалий, хоч і який смерк був у коморі, не міг не побачити, що перед ним сидить зовсім не салдат, а лиш зелений підліток.

— Тю! — здивувався Клим. — Та ти ж ще, бігме, сосунець! Чого ж тебе забрато?

Парубійко зідхнув і ковтнув свої останні дитячі сльози. Віднині він мусив стати дорослою людиною.

— Я не тікав, — повторив він ще сляк-так спокійно. — Я нишком сховався на пароплаві, щоб задушно доїхати до Києва.

— То ти не салдат? — розчарувався Клим. — Хіба воювати закортіло?

Але тут перший спокій таки зрадив парубка, і він знову втонув у сльозах.

— Я на екзамен їду! — на два цілі від гістерики зарепетував він.

— Куди?

— Вчитися хочу. На екстерна складати, щоб на фельдшера вийти.

„Екзамен“ і „екстерн“ не дійшли до Климового розуміння, і він лишив їх без уваги. Тим паче, що „вчитися“ і „фельдшер“ і без того з'ясовували йому стан речей. Він пильніш придивився до молодого співрозмовця і раптом перейнявся до нього пошаною.

— Хіба ти вчений? — трохи навіть заздро поцікавився він. — Це ж треба бути дуже вченим, щоб на фершала вийти?

— Не дуже, — відхлипнув йому парубчак. — Але я знаю більше, ніж треба. Коли б гроші, я б їхню гімназію скінчив, та в батька свині дохнуть, і він не годний мене за гроші вчити.

Протягом найближчих п'ятнадцяти хвилин обоє випадкові товариші були вже добре поінформовані один про одного.

Клим Шостипалий був чоловік без біографії і без минулого. Тобто — селянин. Він мав іти в салдати тільки через два роки і через те досі ще не одружився. Першим помітним фактом з його життєпису було те, що його, завдяки війні, потягли до війська на два роки раніш; другим — що, не схотівши розлучитися зі звичним побутом, він замірявся втекти від мобілізації і, пійманий, з пошкодженою фізіономією, потрапив сюди, в комору з-під птаства.

Його випадковий компаньйон був на два роки молодший, але встиг уже дещо вписати до своєї біографії. Він змалечку, з часів виконання обов'язків підпасича, приохотився до пізнання і спалахнув любов'ю до науки. Скінчив сільську школу і замірявся довершити свою освіту. Звичайні селянські злидні стали тому на перешкоді. Вчившися вдома з ласки

і допомоги свого мецената і добродія, шкільного вчителя, він підготувавсь за кілька клас гімназії. Користаючи з нагоди, що до Києва відпливає пароплав, він вирішив нишком добутися міста, де на післязавтра призначено йому, згідно заяві, іспита на екстерна...

Гудок загув. Це означало, що подорожуванню, як і всьому на цьому світі, надходить кінець. І парубок, і Клим Шостипалий негайно ж стрепенулися. Вони щойно вирішили, хоч би там що, втікати. Климові хотілося ще трохи побаритися з своєю героїською смертю; парубкові ніяк не можна було спізнитися на післязавтрашні іспити.

Саме в цей час і бортжандарм прокинувся з похмілля. Він ніколи, навіть тверезий, не забував за свої обов'язки. Тому й не забаривсь ізгадати за підвладних йому ув'язнених. Він одчинив комору і іменем закону запропонував арештантам зійти на чардак, щоб підготуватися до десанту на суходіл.

Сонце якраз облягалось на нічліг і привітало бранців радістю останнього червоного заходу.

— Мені треба складати позавтра на екстерна... — самими вустами шепотів безталанний парубійко, мандруючи прикрими сходами позад непевної з похмілля бортжандармової спини. Клим Шостипалий виступав останній і чув цей шелест притишеної, але несвідомої мови. Та така мова вже не вражала його. Він ще загоді вирішив, що його співтовариш не зовсім „при умі“. Коли ж вони станули на чардаку і лиця їхні обмив червоний ручай надвечірнього проміння, а Клим поглянув уперше при повному світлі на фізіономію свого супутника, він категорично діагностував його вроджену малоохольність. А що це було таки так, досить було лиш миттю глянути на безвусе обличчя зажуреного парубійка.

На обличчі цьому, сумному в відчутті можливої загибелі мрій, дивним, але незрівняним контрастом сяли два радісних вранішніх сонця — двойко безденних вічно-промінистих очей. Вони грали райдугою

повного спектру і дивилися так далеко, що присутнім робилось моторошно. Вони випромінювали стільки ясного, прозорого і цнотливого світла, що вечірня заграва живого сонця меркла і оступалася в тінь, засоромлена з своєї імпотенції. Вони так імовірно бризкали водометом непідроблених, але й безсвідомих веселошів, що знеславлений бортжандарм, прийнявши це як глузування з його власної—урядової й недоторкної—персони, розмахнувся, хекнув і ляснув парубкові по черзі під обидва ока, лишивши тим двійко фіолетових синців.

Київ був просто перед мандрівниками. Вутлий пароплав ледви похитувавсь на глибоких водах і шпарко біг наврог до зелено-білих кучугурів сумирного міста.

Клим Шостипалий привітав його похмурим поглядом вкрай розчарованого індивіда. Шансів на втечу чимраз ставало менше. Йому вже досить конкретно вирисувалися печальні перспективи в останніх абзацах його майбутньої біографії—трохи тюрми, трохи дисциплінарного батальйону, трохи поневір'яння на фронті, а незабаром—зовсім багато щедрої смерті. Отже й не дивно, що на свого співтовариша поглядав він не так з приязню, як з дешицею заздротії ненависти,—адже тому загрожувала тільки езекуція в поліційному участкові, в найгіршому разі—колонія неповнолітніх злочинців.

Київ тимчасом підплив уже зовсім близенько. Але ще раніш від Києва допливли до пароплаву і його підневільних пасажирів чарівні звуки музикального походження. На березі, на пристані грала оркестра. Військова духовна оркестра. Палкі, понадстрокові патріоти призову 1900 року—довгобороді ополченці—вітали виконанням укоханого гімна інших і не менш палких, але дострокових патріотів призову 1918 року—рідковусих новобраних оборонців, доблесних вікторів і вістунів слави державної одчизни.

Саме в цей час нашому парубкові переболіло під

очима. Він схлипнено зідхнув і обережно прислинив уражені вилиці. Заплаканими, ображеними і радісними очима він світив назустріч берегові. Вперше чувані бучні звуки духової оркестри опанували цілком і його істоту. Здавалося йому, що Дніпрові хвилі, які щойно перед тим хлюпотіли до дерев'яного тулуба пароплава, тепер враз сягнули вище і набігали вже йому на голі литки; потім ще вище — вгору і вгору — обіймали в ярливого теплому пориві стегна і черево, вдарили під груди і забивали в підгорлі дух у вирі сліз незнаного, незрозумілого, безтямного екстазу.

Він захлинувся. Подвійна порція сяєва бризнула з його очей. На заслинені синці крапнуло слізьми молодечого ентузіязму.

— Ave Cesar imperator! Morituri te salutant! — згадав би він недоречно, якби був добре знав латинську літературу. Але він був підготовлений тільки за чотири кляси гімназії і, звичайно, не міг ізгадати саме цей найпатетичніший виклик. Тому він не підшукав належного вислову і застиг на одчайдушних вершинах свого піднесення.

Таким чином, пароплав причалив. Чергову партію імпортих патріотів вишикувано і під конвоем переведено на берег. Оркестра грала, і всі довкола раділи. Капітан рапортував комендантові пристані, а бортжандарм — своєму шефові. За винятком одного замаху на втечу та одного ж заміру на безплатний переїзд державними, та ще й військового призначення, засобами комунікації, все було гаразд. Обидва шефи відкозиряли на офіційні обов'язки своїм відданим підначальним і приєдналися до загального радіння. Всі вчотирьох, разом із документальними даними про кількість та якість вантажу, вони усамітнилися в покоях комендатури пристані і там, швиденько та по діловому, перехилили по чотири келихи гарячого питва — на честь і здоров'я кожного з присутніх.

П'ятий келих був безіменний: його урочисто і патетично випили за добробут і славу відчизни та її

найвищого шефа. Шостого келиха вони не встигли перехилити, бо саме в цей час відставний матрос Швачка — інвалід японської кампанії, а нині сторож комендатури — прийшов закликати їх для продовження їхніх щоденних обов'язків. Бездоганний лімузин щойно висадив біля парасюти трьох найкращих мужів вірнопідданого міста та двох, теж найкращих, його матрон. Комендант, обержандарм і капітан мали привітати це шановне товариство, а по тому всі разом — вітати лаву майбутніх салдатів його величності.

В шановному товаристві були: 1) начальник міста, генерал од інфантерії і доблесний герой всіх воєн останньої чверти століття, в пальті з червоногарячою підшивкою, 2) його особистий ад'ютант, 3) цивільний глашатай волі імператорської величності, в особі цивільного ж генерала, думського представника, 4) матір-патронеса, походженням княгиня, окраса і гордість усіх благодійних та з власної охоти патріотичних комітетів опіки нещасних і обездолених, у тому числі і невдах, покалічених на голі брані.

П'ятою була, навпаки, зовсім молода жінщина. Але, затулившись своєю шалею сестри-жалібниці, вона скромно лишилася в ланді автомобіля і не долучила свого ентузіязного слова до інших привітань і побажань на адресу вишикованих орлів. До всього цікавий старий річний вовк, знайомий нам капітан відомого вже пароплава, зворушений граційністю її профіля, міг дізнатися в свого безпосереднього начальника про цю постать тільки одне: перейнята загальним патріотичним ентузіязмом, ця смілива фемина наважилася залишити свою високопоставлену сім'ю й офірувала радостями свого життя для тяжких і небезпечних обов'язків коханки підстаркуватого вже військового начальника міста.

Переслухавши бучний туш оркестри та розчулено, але гідно відповівши на захоплені вітання випадкової юрби й самих новобранців, доблесний начальник міста поздоровив молодців з щасливим прибуттям

і тією високою шаною обороняти рідний край і рідний престол проти зазіхань супостата, що припадала тепер на досі, за його словами, незавидну долю звичайних хліборобів.

Він проголосив гаряче „ура“ на честь і славу ошчасливлених гречкосіїв і відступив місце своєму цивільному другові.

В не менш палких висловах цей вірний син свого державця радів із того щастя, що його мали право сподіватися майбутні бойці — геройської смерти за віру, царя і відчизну.

В разі ж, коли б доскочити цієї шани їм не поталянило б, наступний промовець, многолюбива матір-патронеса, пообіцяла свої якнайдобайливіші турботи всім безногим, безруким або ще в якийсь інший спосіб покаліченим.

Підряджений на постійну службу на пристані для аналогічних потреб, злинялий попик відправив негайно ж відповідного молебня, і разом із краплями Дніпрової води з його кропила молоді гречкосії одержали першу висвяту на салдатів і героїв свого царя.

Після того почесна компанія обійшла лави новобранців, привітно підморгуючи до найбільш переляканих.

Щодо нашого парубка та його друга, Клима Шостипалого, то про них, арештованих осторонь у кутку біля старої котви, були б і зовсім забули, якби не нагледів їх своїм пронизливим оком дійшлий служака - генерал.

— Коменданте, що це за люди і за яку провину їх арештовано? — суворо справився він у начальника пристані. Проте, не чекаючи його відповіді, він повторив це запитання безпосередньо до самих арештантів. Але відповідати довелося таки комендантові, бо обидва арештовані ніяк не змогли повернути язиками в своїх пересохлих і спухлих ротах. Клим Шостипалий просто злякався. Червона підшивка шинелі, золоті генералові погони разом із щойно від-

бутою процедурою нагнали на нього нелюдський страх. Його ж товариш, недотепа - парубійко, ще й до цього часу перебував під владою сторчголівних вражінь несподіваних подій. Він отетерів остаточно і так світив своїми ідіотськими баньками, що від їх тепла взялися парою скельця в лорнетці матері-патронеси.

— Це неможливо! *C'est impossible, mon dieu!* — спалахнула ця чула матрона на генералове запитання. — Хіба ймовірно, щоб юнак з такими чистими й щирими очима християнина був здатний на злочин? Або цей другий! — зорнувала вона віспою і вітром подзьобане Климове обличчя. — *Cet petit paysan, il a un visage si pur, si gentil et honnête!*

— І при всьому тому, на жаль, це таки так, високошановна княгине, — скорботно схилювся опечалений комендант. — З цих двох негідників один дезертир, а другий злочинець. Вони матимуть належне їм, будьте спокійні.

— *Mais c'est horrible, mon dieu!*

Мажорні акорди невгомної оркестри вибухли в цей час з особливою силою й тріумфом. І під їх могутнім хмільним впливом залози внутрішньої секреції скажено запрацювали в організмі наївного парубка. Буйні хвилі захвату пішли всією його істотою. В щасливому піднесенні йому такою наочною стала огидність вчинку його товариша, Шостипалого Клима, який наваживсь зрадити надії цих шляхетних людей, що стільки високого й почесного бжають його особі! що стільки дбають і клопочуться не тільки за його мізерну долю, а й за добробут, щастя й славу цілого народу! Що їм так болить справа рідного краю, і вони, очевидно, безоглядно офірують для нього своїм власним життям!

Бездоганна французька мова в устах цієї доброї й доброзичливої великої панії — мова, що її в п'ятому лиця свого він силкувавсь подужати в своїх студіях до іспита на екстерна, мова, що її трудність та

незбагненність вселяли в нього містичний жах і безмежну пошану до тих, хто її може подужати — це остаточно схвилювало його і сповнило єство надміру щирою пошаною до високої панії. І от її — таку незмірно вчену й розумну, що має й найкраще серце, готове на офіри задля полегшення страждань скривджених і пораних — цей Клим хотів обманити? Ні, він не може цього стерпіти, він не може бути такий невдячний і мерзенний! Він виправить Климів злочин!

І, не в силах здержати всього вогню, що сказано палав у його душі, він викинув його крізь свої розверсті цнотливі очі і станув на крок до генерала.

— Пане! Звеліть мене послати на фронт! Я трошитиму вашого ворога, аж поки земля завалиться піді мною!

— *C'est charmant!* — надхненно схлипнула княгиня.

Але генерал був з роду скептик, а надто зневірений у щирості якихбудь патріотичних почуттів.

— Чому ж ти тікав, коли ти таке тепер говориш? — ехидно пригасив він огонь молодечого захоплення, готовий тут же учинити допит підозрілому арештанту.

— *General! Je vous prie!* Хіба ви не бачите? Він покався. *Il est bouleversé!* Не робіть йому нічого злого.

— Я не тікав, я...

Але генерал спинив новий потік ентузіазму коротким жестом своєї білої рукавички. Він обернувся до Кліма Шостипалого і гнівно глянув поверх своїх моржових вусів.

— А ти?

Клим захолов. Три тисячі думок і почуттів вихорем пронеслися в його загайному селянському умі і серці. Три тисячі думок, тобто — якраз удвічі більше, ніж їх було в нього за всі попередні дев'ятнадцять років. Ми не можемо поручитися, що такий інтелектуальний вир стався в ньому в наслідок лютого змагання його вроджених моральних тенденцій — чесноти з безчестям. Ми більше пристанемо на гіпотезу,

що цей скажений процес в його організмові був результатом напружених розрахунків у гонитві за найбільш практичним і своєкорисним висновком. Тобто Клим Шостипалий — з діда - прадіда дрібний власник, а значить і вихований, як удосконалений егоїст — в цей момент добирав найкращого способу щасливо виплутатися зі складної ситуації з найбільшим для себе зиском. Бажання йти воювати, яке щойно висловив його захоплений, але не дуже розумний співтовариш, тобто й виконати ту місію, до котрої був покликаний саме він, Клим Шостипалий, — це бажання заспокоювало можливі гризоти його сумління математичними міркуваннями про незмінність суми від перетасовання складових частин. Для підтвердження цієї теореми варто було ризикнути.

Тому з зовсім чистим і легким серцем Клим Шостипалий теж ступив крок уперед і глянув по черзі в очі генералові та матері - патронесі.

— Ваші превосходительства! — хлипнув він. — Явіть милость. Ошибка вийшла. Йому, Климові Шостипалому, — при тому Клим Шостипалий ще раз хлипнув і скоренько тицнув перстом у той бік, де сяли незгасимим сяєвом вранішні сонця парубчаккових очей, — йому на фронт треба, а мені путь туди не лежить. Дозвольте доложить, я ще й віком не вийшов. А що пан начальник говорить, нібито я замірявся задурно пароплавром проїхати, так це істинна правда, і вчинив я це обратно через свою дурість. Нехай земля піді мною западеться, коли ще раз наважуся я на теке безчесне діло!

По тому рідкі сльози заюшили йому порепані і віспою подзьобані щоки, і він шморгнув своїм тремтливим носом.

Бортжандарма й близько не було: йому за уставом належало триматися оддала від високих осіб і, обернувшись спиною до них, а очима до натовпу, пильнувати благонадійности поведінки й вчинків останнього, щоб, бува, не трапилося якогось замаху

на скривдження перших. Саме це й виконував він зараз з усією ретельністю і відданістю своєму почесному призначенню.

Інший свідок подій на пароплаві — вже добре знайомий нам капітан цього пароплава — був зовсім близько, поруч із генералом, завжди готовий до його послуг. Але вся його увага і та аномалія організму, що для зручності ми її зведемо „сила волі“, зосереджені були в цей час на двох речах: поперше — додержати рівноваги, що от-от могла порушитися після п'ятох недавніх тостів у комендатурі пристані; подруге — пильнувати благопристойної улесливості на фізіономії, щоб фізіономія ця була якнайбільше до вподоби генералові, бо міг же він, розгніваний за виявлені непорядки на пароплаві, зробити з капітаном усе те, чого схотіла б його (генералова) ліва нога. Ясна річ, на таку поведінку спонукувала капітана тверда пам'ять про своїх дітей та повсякчасні турботи за їхню долю.

Невідомо тільки, як реагував чи мав би реагувати на всі ці несподівані події центральний персонаж цього епізоду, цілком неправдиво названий щойно Климом Шостипалом. Він, правда, роззявив був рота, — чи то від здивування, чи то бажавши щось сказати, але саме в цей час справжній Клим Шостипалий, добре знаючи, що, ризикнувши раз, треба ризикувати й до кінця, заговорив сам, своїм безчесним голосом.

На цей раз він нахабно брехав, і в заяві його не було й крихти правди.

— Дозвольте доложить, — насмілившись після першої брехні, відрапортував він, — я їду до міста в науку. Я підготувався за чотири класи гімназії, і на завтра мені призначено екзамен на екстерна. Батько мій бідний, в нього дохнуть свині, а я хочу вийти на фершала.

Слова „екзамен“ і „екстерн“ він промовив похапцем і не зовсім точно, але добре впрів, і це схвальновало добросердну і доброзичливу матір-патронесу.

— *Pauvre petit!* — зідхнула вона спочутливо. — *Ayez donc pitié, general!* Не карайте тяжко цього кебетливого *et avide de savoir* хлопця. Хай буде фельдшером. Він ще послужить вірно нашій дорогій відчизні. Хто знає, *peut-être ce sera un autre Lomonosoff*.

Генерал з'їв свої моржові вуса і крекотнув якоюсь невиразною інтер'екцією. Він ще раз швидко поглянув на справжнього Кліма Шостипалого, потім на зфальшованого. Зфальшований грав райдугою своїх нерозумних очей. Тоді генерал поглянув на свого ад'ютанта і на коменданта пристані. Вони, як і годиться, зрозуміли його без слів. Після того генерал, а за ним і дама-патронеса, велично рушили до авта, де їх заждалася елегантна сестра-жалібниця, нудьгуючи в товаристві цивільного дурня.

Оркестра заграла гімн, всі вибухли захопленим „ура“. Лімузин рушив, і неполиваний з дня оголошення війни брук густо закурив наведогін високим гостям.

Але ще перед тим, як лімузин зовсім зник з очей присутніх на пристані, з комендантської варті відокремилося четверо ополченців. Вони пригвинтили багнети і підійшли до арештантів. Одного з Клімів Шостипалих взято в каре і поведено геть в напрямі до міста. Другого комендант власноручно штовхнув до своєї канцелярії.

Коли каре з арештантами проходило повз ганок станційного приміщення, двері тієї половини, де на вікнах світилися рожеві занавісочки, відчинилися, і відтіля з'явилося дівча. Воно підбігло до варті і через холодну сталь багнетів простягло арештантові круглу і опуклу річ. Це був солом'яний бриль. Саме той бриль, що впав з голови парубка, коли його стукнув з пересердя капітан, і потім, відскочивши від ноги бортжандарма, сковзнув у воду. Він уже встиг висохнути і лише трохи зашкорубів.

— Це твій бриль, — сказала дівча, — візьми його і накрій собі голову. Я зловила його з пароплава